

PRO SCIENTIA FÜZETEK III.

HATÁRÁTLÉPÉSEK

PRO SCIENTIA FÜZETEK III.
HATÁRÁTLÉPÉSEK

PRO SCIENTIA FÜZETEK III.

HATÁRÁTLÉPÉSEK

Miskolc, 2015.

A *Határátlépések* című konferencia előadásainak szerkesztett változata.

A kötet megjelenését a Miskolci Egyetem,
valamint a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola támogatta.

Szerkesztők:

Barna László
Egerer Lilla
Kapusi Angéla
Major Ágnes

A borítót tervezte:

Krajcz Vivien

ISSN 2063-7691
ISBN 978-963-358-086-8

A kötetet készítette:

 Könyvműhely.hu
PARTNER A KÖNYVKIADÁSBAN

TARTALOM

ÁDÁM ENIKŐ

Retorika, paroemiák és intertextualitás Pázmány és Alvinczi vitájában 7

EGERER LILLA

Testképek és -diskurzusok Pázmány Péter szövegeiben 13

ILLNER BALÁZS

A városi politikai gondolkodásmód kulcsfogalmai
Matthias Zimmermann bíróságújulásra írt prédikációjában 20

FEKETE NORBERT

„jó [...] ha az ember tart magának egy álorzát”.
A szerzői névhasználat hatása az írói karrierépítésre..... 26

HUSZTI TÍMEA

Kemény Zsigmond véleménye a kodifikációról..... 34

KAPUSI ANGÉLA

„*Vox clamantis in deserto*” – Henszlmann Imre *jellemzetesének* recepciója.
A kutatás lehetséges irányai 39

SCHÄFFER ANETT

Határátlépések a viktoriánus férfi–női kapcsolatban.
Manipuláció és változó hatalmi viszonyok
Charlotte Brontë *Jane Eyre* című regényében 47

MAJOR ÁGNES

Valós(?) keretbe foglalt fikció.
A narratív szintek közötti határátlépés lehetősége
Csáth Géza *A kis Emma* című novellájában 56

OCSENÁS ALICA

„Befelé tágitott határok”.

A gótikus irodalmi hagyomány nyomainak vizsgálata

20. század eleji szövegekben..... 61

KÁLI ANITA

„Csak le kellett írni, hogy igaz legyen”.

Narratívák J. S. Foer *Minden világnak* című művében..... 68

BARNA LÁSZLÓ

A műfordítás egy értelmezési kerete..... 75

RETORIKA, PAROEMIÁK ÉS INTERTEXTUALITÁS PÁZMÁNY ÉS ALVINCZI VITÁJÁBAN

Pázmány Péter egyik legfőbb vitapartnere Alvinczi Péter volt. Vitájuk a hitviták történetében kiemelkedő jelentőséggel bír, Heltai János szerint ugyanis a kor legfontosabb vallási kérdéseit a legszínvonalasabb irodalmi és nyelvi köntösben vitatták meg.¹

Dolgozatomban vitájuk jelentős állomásaival kívánok foglalkozni: az 1609-ben megjelent *Öt szép levéllel*, az ugyanebben az évben megjelent *Megrostálással* és az 1613-ban kinyomtatott *Öt levéllel*. Mindhárom Pázmány Alvinczihoz címzett munkája, Alvinczinak *Öt szép levélre* írt válasza nem maradt fent példányban, Pázmány *Megrostálása* azonban, amely Alvinczi *Feleletére* válaszul készült, támogatást adhat a *Felelet* tartalmának és stílusának rekonstrukciójához.

Az *Öt szép levél* és az *Öt levél* egy kálvinista prédikátor és pápista ellenfele között, hallgatóság előtt lezajlott fiktív hitvitát ír le, a kálvinista prédikátor levelei keretében. Az 1613-as *Öt levél* az 1609-es *Öt szép levél* jelentősen átdolgozott kiadása. Balázs Mihály összehasonlításuk nyomán megállapítja, hogy a korábbi változatot finom irónia jellemzi, ezzel szemben az 1613-as kiadást „kíméletlenül elmarasztaló szatirikus beszédmód”.² A változtatások egyik oka feltehetőleg az, hogy Alvinczi *Felelete*, a *Megrostálás* tanúsága szerint durva és vádaskodó hangnemével Pázmányt arra készítette, hogy ő is ilyen hangnemben válaszoljon.

Az *Öt levél* bevezetőjében, amely még a fikción kívül áll, Pázmány felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy művében a kálvinisták beszédmódjához alkalmazkodott: „[m]inthogy pediglen Calvinista Prédikátor nevére irtam ezeket, az levélírónak személyéhez szabván magamat, néha kedvem ellen is az ő szóllásoknak pompájára kellett bocsátkoznom”.³ Felmerül a kérdés, hogy vajon mit ért Pázmány „az ő szóllásoknak pompáján”. A *Megrostálás* eligazíthat ebben is, habár elsősorban Alvinczi *Feleletét* jellemzi a következő szavakkal az író: „és hogy egy szóval megmondjam, az egész írásodban [...] semmi egyéb nincsen egynihány jó módjá-

¹ HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21), 114.

² BALÁZS Mihály, *Hitvita és fabula. 1609: Megjelenik Pázmány Péter Öt szép levél c. műve = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, munkatársak JENEY Éva, JÓZAN Ildikó, Bp., Gondolat, 2007 (A Magyar Irodalom Története, 1), 394–409.

³ PÁZMÁNY Péter, *Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél*, szerk. BITSKEY István, Bp., Európa, 1984, 8.

val ejtett magyarismusról, Aesopus beszédinél, korcsmáról költ kajtor tréfáknál, istállóhoz illendő poshadt szitkozódásnál”⁴.

Pázmány a *Megrostálás* szerint leginkább az Alvinczinek tulajdonított „gyalázkodásokért” nehezelt ellenfelére, jóllehet ő maga sem tartózkodik ezektől. Igaz, a gyalázkodásokat, ízetlen tréfákat csak feltételes módban írja le, eltávolítva magától az ilyen jellegű megnyilvánulásokat: például amikor Alvinczi a pozsonyi apácák erkölcsét akarta kipellengérezni, „anyáczáknak” nevezte őket. Erre Pázmány így reagált: „[h]a fogadást nem töttem volna, hogy lágyan bánom véled, jól megtorkolnám it az te nyelveskedésedet és megtanítanálak, hogy másszor az tisztességes személyeket nem gyaláznád és az apáczáknak békét hagyván, anyáczádra viselnél gondot.”⁵

Pázmány azt írja vitapartnere művéről, hogy ő abban „túdos emberhez illendő mondást”⁶ nem talál, majd egy, a római jogból vett latin idézettel folytatja: „[r]es tua tibi habeto”, bizonyítva, hogy Alvinczihoz, annak „magyarismusaihoz” képest tudósabb beszédmódot alkalmaz. A latinos műveltség megléte és hiánya egyébként is fontos különbség kettőjük között Pázmány megítélése szerint. Pázmány antik szerzőktől származó sentenciákkal, a római jogból vett kifejezésekkel erősíti a *Megrostálás* szövegét, eközben pedig több alkalommal is élcelődik ellenfele – szerinte – hiányos latintudásán. Ehhez a stílushoz szabja tehát Pázmány is az *Öt levél*ben megjelenő kálvínista prédikátor stílusát, a *Megrostálás*ban pedig ettől gyökeresen eltérőként definiálja a sajátját.

Lipa Tímea, aki elvégezte az *Öt szép levél* és az *Öt levél* részletes nyelvi és retorikai összehasonlítását, külön fejezetet szentelt a közmondásoknak, szólásoknak. „Az 1613-as szöveg olvasása még arra az állításra is feljogosít, hogy a szöveg kialakításának fő rendszerező elvévé vált a szólások, közmondások, frazeológiai elemek alkalmazása”⁷ – írja tanulmányában. Ezek az elemek, amiket én *paroemiáknak* nevezek, nagymértékben hozzájárulnak ahhoz, hogy az 1613-as műben a finom iróniát a satirikus beszédmód váltsa fel.

A *paroemiák* retorikai eszközként való használatának gyakorlata a középkorig nyúlik vissza. A humanizmus idején a *paroemiákat*, sentenciákat és aforizmákat gyűjtötték a diákok és tanáraik, és az oktatásban is alkalmazták ezeket a gyűjteményeket. A *paroemiák* a kora újkor magyar irodalom legkülönbözőbb műfajaiba

⁴ PÁZMÁNY Péter, *Alvinczi Péter sok tétovázó kerengésekkel és czégyeres gyalázatokkal felhalmozott feleleteinek rövid és keresztényi szelidséggel való megrostálása* = PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, gyűjt. és s. a. r. Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara, II, Bp., Magyar Királyi Tudomány-Egyetem nyomdája, (Magyar Sorozat), 631. (A továbbiakban: *Megrostálás*.)

⁵ *Uo.*, 634.

⁶ *Uo.*, 657.

⁷ LIPA Tímea, *Pázmány Péter belső írói fejlődése az Öt szép levél három kiadásának tükrében*, It, 2001, 20.

szivárogtak be, fokozatosan beépültek a mindennapi beszédbe, prédikációkba, a retorika eszközeként, felekezettől függetlenül egyre jellemzőbbé vált a használatuk.⁸

A *paroemiákat* Pázmány Péter tudatosan és különböző céllal használta szövegeiben. Sokan kutatták már az ő beszédstílusát, retorikai eszközeit, több művéből összegyűjtötték és csoportosították a közmondásokat, szólásokat, azok funkcióját pedig különböző módon határozták meg. Szaitz Leó a 18. században, később Erdélyi János a *Kalauzból*, illetve Fülöp Adorján és Margalits Ede a *Prédikációkból* gyűjtött közmondásokat, szólásokat. Századunkban Rajsli Iлона, Balázs Géza, Benze Lóránt és Voigt Vilmos nyelvészeti nézőpontból kutatták Pázmány *paroemiáit*.

Az *Öt levélben* a fiktív hitvita szereplői számos *paroemiát* építenek be érvelésükbe. A szövegbeli kálvinista prédikátor elsősorban olyankor él ezekkel a nyelvi eszközökkel, amikor nem tud érdemben válaszolni a pápista beszélőnek. A pápista megnyilvánulásai során pedig leginkább egy-egy hosszabb teológiai érvelés bevezetőjében fedezzük fel a *paroemiákat*. Lipa Tímea szerint ezek „életelveket tartalmaznak, így alkalmasak arra is, hogy a szöveg díszítésén kívül tekintélyérvként is funkcionáljanak, Pázmány gondolatainak alátámasztására”⁹ – ezt a funkciót látjuk megvalósulni a pápista *paroemia*használatában. A műben a hallgatóság csak néhányszor szólal meg, azonban megszólalásaik túlnyomó többségben szinte csak *paroemiákat* és *paroemiaszerű* fordulatokat tartalmaznak.

Az *Öt levél paroemia*használatának mikéntjéről elmondható megfigyeléseinket viszont árnyalhatja az, ha a művet a stílus szempontjából is együtt olvassuk a korábban elkészült és kinyomtatott *Megrostálással*. A két szöveg összefüggésére az *Öt levél* végén olvasható *Intés* is felhívja a figyelmet. Az *Alvinczi Péter Feleletiről rövid intés* már a fikción kívül áll, itt nem a pápista ember vitatkozik a kálvinistával, hanem Pázmány nyilatkozik a mű megírásának körülményeiről. Azt írja, hogy „[e]zt az ő írására való válaszat [ti. a *Feleletre* válaszul írt *Megrostálást*], melyet ezelőtt két esztendővel kinyomtatam, azért nem akarnám itt újonnan kibocsátani: mert aki értelmesen olvassa az éntöllem íratott Leveleket, könnyen csak azokból is megtapasztalhatja az Alvinczi fogásainak helytelenségét.”¹⁰

Megfigyelésem szerint a *Megrostálás* és az *Öt levél* szöveghelyei közötti tartalmi kapcsolatot több esetben feleselő *paroemiák* erősítik meg. Ezek a *paroemiák* az *Öt levélben* az *Öt szép levél*hez képest új nyelvi elemként jelennek meg, mint egy a *Megrostálás* nyelvi tanulságaként illeszti be őket Pázmány a szövegbe. Jel-

⁸ IMRE Mihály, *Bod Péter szótárának lexikográfiai modellje = Septempunctata: Tanulmányok Petrőczy Éva hatvanadik születésnapjára*, szerk. PÉNZES Tiborc Szabolcs, Bp., rec.íti, 2011, 91.

⁹ LIPA, i. m., 20.

¹⁰ PÁZMÁNY, *Egy tudakozó...*, i. m., 149.

lemző, hogy az először a *Megrostálás*ban megjelenő, majd az *Öt levél*be beledolgozott *paroemia* a két szöveghely között játékos intertextuális kapcsolatot teremt: a két vitaszöveg figyelmes olvasója számára többletjelentéssel látva el az adott szöveghelyet. A következőkben erre a jelenségre mutatok be példákat.

A *Megrostálás*ban Pázmány Alvinczit idézi a képek tiszteletével kapcsolatban, majd hozzáfűzi: „[e]z immár feneketlen mélység. Nem érkezik ennyire az én rövid értelmem, Péter uram, néha alább is röpülő, hogy mi is megérthessük mélységes okoskodásodat.”¹¹ A feneketlen mélység motívuma ez esetben azt szimbolizálja, hogy Pázmány tartalmatlan, logikátlan megállapításoknak véli Alvinczi írását. Az *Öt levél*ben is visszaköszön a feneketlen mélység ilyen jelentése, immár *paroemia* formájában: „[i]gaz emberségemre, jó helyen vetéd itt meg az hálót, Prédikátor Uram. Bezzeg nem csekély vízben tapogat ám ez a jámbor, hanem ugyan a part mallyát turbokolja, és az derék szentírásból feszegeti mondásait.”¹² Az idézett rész egy, a hallgatóságból megszólaló ember mondja, dicsérvén a kálvinista prédikátort, és elmarasztalván a pápista beszélőt. A *paroemia* jelentése: a part oldalában lévő üregekben felkavarja a vizet, hogy az ott lapuló halakat is felzavarja.¹³ Ez a tevékenység a halászathoz tartozott, a turbokoló nevű eszközzel végezték, a partmallyban, tehát a part oldalában lévő üregekben.¹⁴ Arról van szó tehát, hogy azzal vádolja a hallgatóság a pápista embert, hogy csak felzavarja a vizet, logikátlanul, nem helyesen érvel, és csak ide-oda kapdos a bibliai idézetekben. A *Megrostálás*ban megjelenő szöveghelyet azonos kontextusban, egy *paroemia* formájában találjuk meg a későbbi *Öt levél*ben, s ismét szükséges hangsúlyozni, hogy a korábban kiadott változatban, az *Öt szép levél*ben ez a *paroemia* még nem szerepelt. Külön figyelmet érdemel az a mozzanat, hogy a *Megrostálás*ban Pázmány írja le a bírálatot, az *Öt levél*ben viszont a kálvinista érzelmű hallgatóság illeti a pápistát ezekkel a szavakkal. A bírálat azonban a történet szerint rövid idő múltán visszajárta fordul: kiderül, hogy a kálvinista prédikátor nem tud érdemben reagálni a pápista bizonyítására.

Hasonló párbeszéd jön létre a két mű között a következő példában is: Pázmány a *Megrostálás*ban a szentek tiszteletéről szólva feddi meg vitapartnerét, mondván: „[i]t sem felel azért Alvinczi az én bizonyságaimra, kivált-képpen az másodikra egy szót sem szólla; mert *ubi non est*, ot ne keresd”.¹⁵ A félig latin, félig magyar szólást az *Öt szép levél*ben még nem, de az *Öt levél*ben a Harmadik levél élén már megtaláljuk, amikor is a kálvinista prédikátor Alvinczi válaszát sürgeti: „[m]ert

¹¹ PÁZMÁNY, *Megrostálás*, i. m., 653.

¹² PÁZMÁNY, *Egy tudakozó...*, i. m., 19.

¹³ CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, VI, 1896, 496.

¹⁴ *Uo.*, 83.

¹⁵ PÁZMÁNY, *Megrostálás*, i. m., 657.

hogy ím egyszer-kétszer velem beszélgetvén, alkalmason megtérengettek bennünket az pápisták, oly nagy szarvat neveltek, hogy mikor hamarüdön való választélt emlegettem Dignitásodnak, azt merik mondani, hogy ubi non est, ott ne keresd.”¹⁶ Az azonos mondás használatának pikantériája, hogy a fikció szerint itt még reménykedik a kálvinista prédikátor abban, hogy Alvinczi kiségeti válaszával, a *Megrostálást* is ismerő olvasó azonban jót mosolyoghat a szóláshasználatban felfedezhető utaláson: a katolikusok pontosan tudják (ahogy a *Megrostálásban* el is mondták), Alvinczi nem fog, mert nem tud válaszolni.

Az Augustána Confessió (vagyis az ágostai hitvallás) kritikáját már az *Öt szép levélben* részletesen kifejti Pázmány, erre Alvinczi válaszol is, Pázmány viszont a *Megrostálásban* ennek ellenére fenntartja bírálatát: „[e]z aránt van az ti dólgotok is, hol egy, hol más kaptába ütitek Confessiótokat; és mint az medve az ő fiát, nyalogatással lágyítjátok, formálljátok, fódózzátok, füge-levéllal fódözgetitek”.¹⁷ Valamint ismét kifejti, hogy nem lehet igaz az a hitvallás, „mellyet az ő szerzői és követői sokszor nagy dolgokban elváltoztattak és oly különböző formában üttetek, hogy meg sem ismerhetnék, mellyik légyen ez az Confessio. De ily változandó Protheus vólt 1530. esztendőül-fogva mind szinte 1580. esztendeig az Augustána Confessio”.¹⁸

Az *Öt levélben* – az *Öt szép levélhez* képest újdonságként – szintén megjelenik Prótheusz alakja, ugyanebben a kontextusban: „[a]z Augustána Confessiónak sincs jobb renden szénája. Mert ám hagyjunk békét annak, hogy mint egy Prótheus sokszor színét változtatta, sok külömb kaptára vonyattott és hol egyképpen s hol másképpen csáváltatott.”¹⁹

A *Megrostálásban* a hitvallásokról szóló kritika összefoglalását Pázmány a következőképpen vezeti fel: „[é]s röviden nyólcz csontos, tetemes, velős hamisan költött dólgot hoztam vala elő”.²⁰ Az *Öt levélben* ugyanebben a kontextusban a bizonyítást a következőképpen zárja a pápista beszélő – az *Öt szép levélhez* képest ismét új elemként: „[e]lég most eddig; mikor ezeket megemészted, más csontot vetek elődben, mellyen rágódjál”.²¹ A „csonton rágódás” motívuma láthatóan a *Megrostálás* nyomán kerül a fiktív vitába, s a két szöveg közötti kapcsolat mintegy összekacsintás lehet a figyelmes olvasóval: a kálvinista prédikátor bizony nem tudja megemészteni az elébe vetett csontokat, vagyis nem lesz képes megbirkózni a feladattal.

¹⁶ PÁZMÁNY, *Egy tudakozó...*, i. m., 92.

¹⁷ PÁZMÁNY, *Megrostálás*, i. m., 659.

¹⁸ *Uo.*, 663.

¹⁹ PÁZMÁNY, *Egy tudakozó...*, i. m., 58.

²⁰ PÁZMÁNY, *Megrostálás*, i. m., 663.

²¹ PÁZMÁNY, *Egy tudakozó...*, i. m., 59.

A *Megrostálás*ban Pázmány rendszeresen szó szerint idézi Alvinczi *Feleletét*, a következő példában saját szavaival marasztalja el ellenfelét: „[h]olot pedig az keresztvény fejedelmeket mardosod az hatodik patvarnak végén és őket hiti ellen cselekedőnek nevezed, azt mondhatnám én-is, az mit te mondasz: *kacsód varga*. Ne nyúlj oda, az hová nem illik”. A „kacsód varga” kifejezés minden bizonnyal olyan felszólítás, amely egy jól ismert *paroemiát* idéz fel, ez pedig az *Öt levélben* a következőképp hangzik: „[a]zért ha varga, feljebb ne szóljon az kaptánál, Mert ugyanis nem néki kezdették”.²² A fiktív vita kontextusában itt a kálvinista prédikátor torkolja le azt a fő embert, aki megszólalásával a katolikus félnek adott igazat. A *paroemiával* az érdemi feleletre képtelen prédikátor mintegy sértett fölényességgel rekeszti be a vitát, úgy használva a kifejezést, ahogy azt Pázmány szerint a *Feleletben* Alvinczi teszi: saját magát téve vele nevetségessé.

A *Megrostálás* fő gondolata egyébiránt, hogy Alvinczi Pázmány lényeges érveire nem reagált, ez a kritika pedig egy *paroemia* vissza-visszatérő használata révén válik retorikailag is kiemeltté: „[v]agyon ám itt is árok előtted Péter uram, ha tudsz ugrani!”²³ A *paroemia* az *Öt levélben* is visszaköszön, az egyik főember megszólalásában: „Prédikátor Uram, bezzeg igen elszedéd az lépet, és jó árkon ugrál által. Ha mindezeket azonban nem hagyod vala, meg kell vala botlanod, úgy vöm eszemben.”²⁴ A főemberek tehát felismerik, hogy a prédikátor nem képes érdemben vitatkozni ellenfelével, s így megjósolják a fiktív vita kimenetelét is.

A *paroemia* Aesopus egyik fábulájából származik. Ez pedig azért fontos, mert a *Megrostálás*ban Pázmány azzal vádolja Alvinczit, hogy *Feleletében* semmi egyéb sincsen „egynéhány jó módgyával ejtett magyarismusnál, Aesopus beszédinél”.²⁵ Az aesopusi történetet felidéző *paroemia* visszatérő használatát játékos válaszádként is értelmezhetjük Alvinczi „fabulázós” stílusára.

Pázmány Alvinczivel folytatott vitájának magas irodalmi és retorikai színvonalában a tudatosságban is rejlik, ahogyan a szövegrészeket többlettartalommal ruhazza föl. A többlettartalom, vagyis hogy a figyelmes olvasó számára a szöveg egy másik síkon is jelentést kap, a két vizsgált hitvita szövegszerű kapcsolataiban határátlépésként értelmezhető, az intertextualitásban ragadható meg, amit jelen dolgozatomban a *paroemia*használat összefüggéseivel kívántam bemutatni. Tekintve, hogy az *Öt szép levél*hez képest az *Öt levélben* megszorodik ezen elemek száma, s a kettő között keletkezett *Megrostálás* szövegében bukkannak fel először ezek a *paroemiák*, használatukban nagyobb tudatosságot és összetettebb szövegszervezési technikákat feltételeztek.

²² *Uo.*, 19.

²³ PÁZMÁNY, *Megrostálás*, i. m., 651.

²⁴ PÁZMÁNY, *Egy tudakozó...*, i. m., 46.

²⁵ PÁZMÁNY, *Megrostálás*, i. m., 631.

TESTKÉPEK ÉS -DISKURZUSOK PÁZMÁNY PÉTER SZÖVEGEIBEN

A test több kora újkori szövegtípusban is fontos szerepre tesz szert: a szentekről szóló prédikációkban vagy a halotti beszédekben a laudáció eszköze lehet, a vitairatokban a feddésé, a prédikációkban a teológiai tanítás kifejtésének eszközévé válhat, illetve maga a beszéd, a szöveg ábrázolása is történhet antropomorf jellemvonásokkal nemcsak a retorikai *praeceptum*okban, hanem bármilyen olyan textusban, melyben a retorikára, a szövegalakításra, a beszédre és az érvelésre irányuló reflexiók találhatóak. Pázmány Péter vitairataiban is megjelenik a retorikai *praeceptum*irodalomból ismert, a szöveget testként leíró metafora, hiszen a szerző nemcsak a mindenkori ellenfél külsejét teszi gúny tárgyává, hanem annak szövegét, beszédét is, mégpedig a szöveg mint test metafora segítségével. A testről csak úgy tudunk beszélni, hogy a lehetséges diskurzusok közül választva annak keretén belül kezeljük, a választott diskurzus pedig eleve meghatározza, mit és hogyan tudunk elmondani a testről. A testi metafora használata szükségessé teszi, hogy a test érzékelésének, leírásának gyakorlatával, a korban forgalomban lévő testképpel, testképekkel is foglalkozzam, valamint azzal, hogy ezeket milyen diskurzusok artikulálják. Dolgozatomban ezért azt vizsgálom, hogy a korban ismert testképek és -diskurzusok közül melyek és milyen módon jelennek meg Pázmány szövegeiben.

A kora újkor nem volt egységes a testről való gondolkodás és beszéd tekintetében. Kate Narveson a test, illetve a test és lélek kapcsolatának kérdését a Stuart-kori devóciós diskurzusban vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy a korban a testtel kapcsolatos diskurzusok – bár esetenként ellentmondtak egymásnak – „olyan mélyen beleágyazódtak a devóciós tradícióba, hogy felváltva is használták őket, sőt ezek akár még megtermékenyítően is hatottak egymásra”.¹ Narveson három testképet különít el, melyek közül az első a testet úgy képzelel el, mint ami szoros egységben áll a benne lakó lélekkel, a második a testet megvetendő vagy legalábbis másodlagos fontosságúnak tekinti és alárendeli a léleknek, a harmadik pedig a testet a lélektől elkülönülő, de azzal együttműködő és kölcsönhatásban álló létezőnek fogja fel.

¹ Kate NARVESON, *Flesh, Excrement, Humors, Nothing: The Body in Early Stuart Devotional Discourse*, *Studies in Philology*, 1999/3, 333.

A kora újkor az antikvitásból és a középkorból örökölte azt az álláspontot, mely a testet és a lelket egységesnek tartja.² Test és lélek különböző létezők, de egymással egyesülnek, és így hozzák létre az embert.³ Szent Tamás szerint a szenvedélyek úgy alakulnak ki, hogy valamilyen külső hatásra változás következik be a lélekben, ami testi változásokat okoz, a szenvedélyek testi jelek által mutatkoznak meg.⁴ Ilyen lehet a spontán módon feltörő kiáltás öröm vagy fájdalom hatására. Pázmány tudakozó prédikátora így jellemzi testi és lelki állapotát, miután végighallgatta a pápista érvelését: „oly szív-dobogással halgattam, hogy csak az kórság nem ütött el szégyenletemben.”⁵ A testi megnyilvánulások nemcsak spontán módon történhetnek, hanem tudatosan is alakíthatóak. Az e diskurzust megszólaltató szövegek vallják, hogy a lelkiállapotnak megfelelő testi jelek felmutatása szükséges. Imádkozáskor a testtartás legalább olyan fontos, mint maga az imádság, mert általa a tisztelet, az alázat fejeződik ki. Pázmány megemlíti azokat a külsődleges dolgokat, melyek az imádkozáshoz tartozhatnak: mikor és hol, illetve milyen testtartásban imádkozunk. Az utóbbira a válasz, hogy arca vagy térdre boruljunk, és ezzel „alázatosságunk jeleit mutassuk testünk külső állapottyával”.⁶ Bár úgy tartja, nem ezek a külsőségek a legfontosabbak, végül mégis arra szólít fel, hogy boruljunk térdre, hiszen Isten előtt imádkozunk, aki jelen van, ha testi szemünkkel nem is láthatjuk.⁷ A modern olvasó számára felmerülhet a kérdés, lehet-e szándékosan és egyben őszintén kegyesnek mutatni magunkat. Narveson szerint azonban a kora újkorban ez nem kérdés. A megfelelő külső jelek mutatása nem feltétlenül áll ellentétben azzal a felfogással, miszerint a testi jelek a belső állapotot tükrözik. Ha képesek vagyunk magunkban kialakítani a kegyes állapotot, akkor nemcsak lehet, hanem szükséges is magunkra öltetni az állapotnak megfelelő külső jeleket.⁸

Egyetérthetünk a szerzővel, ha a vallásos gondolkodás- és beszédmódra vonatkoztatjuk állítását, a politikai és udvari életben alkalmazott szimulációs és disszimulációs technikák esetében azonban alapvető kérdés az őszinteség hiánya. Csakhogy a szimuláció és disszimuláció egy másik, test és lélek dualizmusát

² *Uo.*, 315–316; LACZHÁZI Gyula, *Hösi szenvedélyek: A heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben*, Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2009 (Arianna Könyvek, 1), 12.

³ *Magyar Katolikus Lexikon*, főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, VII, Bp., Szent István Társulat, 2002, 736.

⁴ LACZHÁZI, *i. m.*, 12–20.

⁵ PÁZMÁNY Péter, *Egy tudakozó praedikátor nevével íratott öt levél* = PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, gyűjt. és s. a. r. Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara, IV, Bp., Magyar Királyi Tudomány-Egyetem nyomdájá, 1898 (Magyar Sorozat), 760. (Az *Összes munkái* a továbbiakban: PPÖM.)

⁶ PÁZMÁNY Péter, *Az imádságról* = PPÖM VII, 1905, 17.

⁷ *Uo.*, 21.

⁸ NARVESON, *i. m.*, 314–321.

hirdető diskurzushoz tartozik, és a testről való gondolkodás másik lehetőségéről tanúskodik.

Test és lélek harmonikus egysége mellett természetesen jelen volt az anyagi világ és a test megvetését hangsúlyozó diskurzus is, mely szerint a lélek ellentétben áll a bűnös testtel. Ennek megfelelően imádkozáskor lényegtelenek a külső gesztusok, ehelyett a diskurzushoz tartozó szövegek arra szólítják fel a hívőt, hogy vonuljon vissza a világtól, amikor imádkozik, hogy lelke Istenhez emelkedhessen. Mindazonáltal ez a diskurzus sem feltétlenül démonizálja a testet, de mindenképpen lényegtelennek tartja azt.⁹ Pázmánynak az imádkozásról szóló, már idézett prédikációja a külső jelek fontosságának hangsúlyozása mellett arról is beszél, hogy testi kívánságok, a világi hívságok, a földi dolgok hátrahagyása rendkívül fontos.¹⁰ *Mely üdvösséges a magunk-ismerése* című prédikációjában a testet romlottnak és bűnösnek, a lelket pedig felsőbbrendűnek tekintő elképzelés mutatkozik meg. Pázmány szerint mi emberek „rothadandó bűdös testben öltöztünk”, Arany-szájú Szent János szavaival „szar-sáknak és bűdös kamara-széknek” nevezi a testünket. Isten a lelkünket semmiből teremtette, a testünket viszont a föld sarából, a lélek rab a test börtönében.¹¹

A test és lélek különállóságát hirdető diskurzus test és lélek dualizmusában az utóbbinak tulajdonít kitüntetett szerepet, és azt véli magasabb rendűnek, a testről pedig azt tartja, hogy szabályozásra, irányításra szorul. Descartes-nál test és lélek két különálló szubsztancia, melyek azonban együttműködnek és hatnak egymásra. A szenvedélyt kiváltó dolog a testre gyakorol hatást, így a lélek nem felelős szenvedélyeiért, csak azért a módért, ahogyan bánik velük. Ideális esetben a szenvedélyek igyekeznek rávenni a lelket azon dolgok megtételére, melyek javára válnak, és a gondolkodó lélek feladata, hogy eldöntse, akarja-e vagy sem azt, amire a test készíti.¹² Test és lélek dualizmusának gondolata már Justus Lipsiusnál is megtalálható, akinek hatása Descartes-énál kétségkívül jelentősebb volt Magyarországon. Lipsius négy fő indulatot (öröm, bánat, félelem, kívánság) tart számon, melyek a vélekedésből erednek, vagyis az öröm és a kívánság valamilyen vélt jóra, a bánat és a félelem valamilyen vélt rosszra irányul. „Vélekedés és értelem kettőssége Lipsius szerint test és lélek dualizmusán alapul: a vélekedés ugyanis a testből ered, míg az értelem a lélek képessége.”¹³ A testet és lelket egymásra kölcsönösen hatónak tételező diskurzus fedezhető fel Pázmánynak *A fiak istenes neveléséről* írt prédikációjában: „[m]ivel azért a testnek a lélekkel oly egygyessége vagyon, hogy a

⁹ *Uo.*, 321–322.

¹⁰ PÁZMÁNY, *Az imádságról*, i. m., 20–21.

¹¹ PÁZMÁNY Péter, *Mely üdvösséges a magunk-ismerése* = PPÖM VI, 1903, 85, 86, 88, 89.

¹² LACZHÁZI, i. m., 28–30.

¹³ *Uo.*, 26.

léleknek cselekedeti a szomorú és víg állapotban, a szégyenlésben és félelemben, a haragban és szeretetben, testre hatnak és azt elváltoztatták: úgy viszontag, a testnek indulati, gyakran és könnyen utánna-vonszák a lélek akarattját. Innen vagyon, hogy a testnek hajlandóságára fordul gyakran a fiak erkölce.”¹⁴ Pázmány azért tulajdonít fontos szerepet a nevelésben annak, hogy a szülők jó példát mutassanak a gyermekeiknek, mert noha a gyermekek lelkét Isten teremtette, „testek állapattya” és „természetek hajlandósága” függ a szülőktől, az ő példájuktól.¹⁵ Ha a szülők jó példát mutatnak a gyermekeknek, akkor nem vezetik a testi kívánságok rossz útra, bűnre és erkölestelenségre a lelket.

A testkép része a test és lélek viszonya mellett a test és a külső jelek szabályozása is. Ilyen szabályozási technika a kora újkor emberére jellemző, a különféle élethelyzetekben szerepek performálásával megvalósuló önreprezentáció. Ehhez nemcsak az udvari emberek magatartását szabályozó kézikönyvek vagy az életvezetési könyvek adnak tanácsot, hanem a prédikációk is, melyek bizonyos élethelyzeteknek megfelelő magatartásformákat írnak elő.¹⁶ Ide tartozónak vélem a szentekről szóló prédikációkat is, melyek a szentek életén és cselekedetein keresztül követendő viselkedésmintát állítanak a hallgatóság elé. Az indulatokhoz való instrumentális viszony, valamint külső és belső, test és lélek dualista szemlélete tette lehetségessé a szimulációs és disszimulációs technikák létrejöttét és elterjedését is, hiszen ha testet és lelket szoros egységben létezőnek tartjuk, nem lehet eltitkolni azokat a változásokat, melyeket az egyik előidéző a másikon.¹⁷ Az őszinteség kérdése is felmerül Pázmánynál, aki megengedi – szigorúan önvédelemből –, hogy csak szóval és csak forma szerint esküdjön az, akit valaki esküre kényszerít, magában pedig valami olyasmit gondoljon, amivel megváltoztatja az eskü szövegét. Így nem arra esküszik, amit „pusztán ő-maga az esküvésnek formája jegyez és a mit az alít, a ki megesküdteti őtet”, hanem arra, „a mit az külső szók az meggondolt és elméjében tartott móddal-együtt jegyeznek”.¹⁸ Amikor Pázmány Istennek, a szenteknek és a világi előjáróknak tulajdonított tisztelet közötti különbségről vitázik, a külső jelek és a szív indulatai közötti viszonyt is használja bizonyító érvként. „Nem az külső fő vagy térd hajtásból, leborulásból csókolásból &c kel megismérni, ha valaki Istenhez illendő tisztelettel tisztel valakit, avagy nem”, hiszen a földi fejedelmek előtt is térdet és fejet hajtunk, „hanem az embernek szíve indulattýából” lehet

¹⁴ PÁZMÁNY Péter, *A fiak istenes neveléséről* = PPÖM VI, 1903, 257.

¹⁵ *Uo.*, 255–257.

¹⁶ TÓTH Zsombor, *EGOizmus: Az énreprezentáció mint én-performancia (self-fashioning) Bethlen Miklós emlékiratában*, Egyháztörténeti Szemle, 2003/2. Elérhető az Interneten is: <http://www.unimiskolc.hu/~egyhtort/cikkek/tothzsombor.htm> (2014. 06. 25).

¹⁷ LACZHÁZI, *i. m.*, 27–28.

¹⁸ PÁZMÁNY, *Egy tudakozó...*, *i. m.*, 748.

megismerni a tisztelet fajtáját.¹⁹ A külső jelek hasonlóak vagy megegyezők ugyan, de a hozzájuk tartozó indulat különbözik, és ez adja a testi jelek valódi jelentését.

Nemcsak az indulatokra vonatkozó etikai gondolkodást határozta meg nagymértékben az antik és középkori örökség, hanem azokat az orvosi nézeteket is, melyekkel az indulatok létrejöttének testi aspektusait és az általuk okozott testi változásokat leírták. Ezen orvosi nézetek alatt pedig a humorálpatológiát és a fiziognómiát kell érteni.²⁰ A humorálpatológia szerint a négy testnedv aránya határozza meg a négy alapvérmérsékletet. A testnedvek és az indulatok között szoros kapcsolat van, valamely testnedv dominanciája bizonyos indulatokra tesz hajlamosná, ugyanakkor az indulatok is hatnak a testnedvekre. A testnedvek egyensúlya az egészség záloga, az egyensúly felborulása pedig betegségekhez vezet. Az ember azonban különféle külső dolgokkal befolyásolhatja a testnedvek arányát, ily módon hathat szenvedélyeire, és megőrizheti egészségét. Nem volt ismeretlen e paradigma Pázmány előtt, hiszen *Az igazságnak győzedelmében* érvágást javasol Alvinczinek: „[j]aj szegény ember, hon vólt eszed, mikor ezt írtad? [...] Eszedet veszti az nagy tudomány, ha idején eret nem vágacz könyökeden.”²¹ A *Megrostálás* szerint pedig Alvinczinek az *Őt szép levél* első levelére adott feleletén „feldagadott epé”-jének mérge, vagyis a harag hagyott nyomot.²²

A fiziognómia a test külső jeleiből kiolvashatónak véli a jellemet és a lelkiállapotot. Pázmány Zvonarics Imréhez és Nagy Benedekhez írott *Csepregi szegyenvallás* című vitairatában található az alábbi, a hivatkozás szerint Arisztotelész *De generatione animalium*át, illetve a coimbrai jezsuitáknak Arisztotelész *De generatione et corruptione* című munkájához írt kommentárját idéző, a fiziognómiával rokonságot mutatni látszó részlet. „Honnan légyen pedig, hogy az fiak néha atyokhoz hasonlatosak légyenek, okát találod Aristotelésbe és az több filosofusokba, kik az lekek fajzásárúl nem emlekeznek: hanem az *complexió*rúl, melynek az üdőtől, vagy betegségtől vagy egyéb okoktúl származott változása az embert ábrázattyába és erkölcsébe úgy elváltoztattyák, hogy a kit eléb jól ismértél, azt meg se ismérhessed, noha ugyan azon lélek marad benne.”²³ A fiziognómiai irodalom alapvető műveként és minden további fiziognómiai munka egyik legfon-

¹⁹ PÁZMÁNY Péter, *Felelet az Magyarai István sárvári praedicatornak az ország romlásai okairúl írt könyvére* = PPÖM I, 1894, 162.

²⁰ LACZHÁZI, i. m., 34.

²¹ PÁZMÁNY Péter, *Az igazságnak győzedelme, melyet az Alvinczi Péter Tükörében megmutatott Pázmány Péter* = PPÖM V, 1901, 70.

²² PÁZMÁNY Péter, *Alvinczi Péter sok tétovázó kerengésekkel és czégeses gyalázatokkal felhalmozott feleleteinek rövid és keresztyéni szelidséggel való megrostálása* = PPÖM II, 1895, 668.

²³ PÁZMÁNY Péter, *Csepregi szegyenvallás, az-az rövid felelet, melyben az csepregi hívságoknak köszegi tóldalékit verőfényre hozza Pázmány Péter* = PPÖM V, 1901, 215.

tosabb forrásaként ismert és Arisztotelész neve alatt hagyományozódott *Fiziognómia* című értekezés is hasonlóan írja le test és lélek kapcsolatát. Pszeudo Arisztotelész szerint „a lélek megváltozik a testet ért külső ráhatások következtében, és fordítva, a test is osztozik a lelki folyamatokban”, továbbá „a test és a lélek olyannyira függenek egymástól, hogy a legtöbb esetben kölcsönösen a bennük lejátszódó folyamatok kiváltó okaivá válnak.”²⁴ Ehhez hasonló szemlélet áll az előbbi Pázmány-idézet háttérében, illetve ugyanez található meg *A fiak istenes neveléséről* című prédikációból idézett részben, amely szerint a lélek szenvedélyei változásokat okoznak a testen, és a test is hatással van a lélekre.

A korabeli orvoslástannal mutat rokonságot az a mód, ahogyan Pázmány szív és nyelv kapcsolatát leírja. Amíg Apáczai Csere János a két szerv közötti kapcsolat fizikai aspektusáról beszél, addig Pázmány metaforikusan használja ugyanezt, amikor arról ír, hogy a beszédéből tudhatjuk, mi van az ember szívében. A medicinairodalom megállapításaival rokon az a kijelentése is, mely szerint az imádság a gyomorhoz hasonlít, hiszen mindkettő kulcsfontosságú az ember egészsége szempontjából. A gyomor a teljes test egészségéért felelős, mert ha „a gyomor megbomlik, ha étellel, itallal ember nem tápláltatik”, akkor megbetegszik és meghal, de ha „a gyomor helyén vagyok”, a test minden része erős és egészséges marad. Az imádkozással ugyanígy megerősödik a lélek, elhanyagolásával pedig gyenge marad.²⁵

„A kora újkori vallásos szerzők meglepő könnyedséggel kezelték a különböző diskurzusokat”, és ezeket nem is igyekeztek kibékíteni egymással, felváltva használták őket – állapítja meg Narveson angol protestáns szövegek vizsgálata alapján.²⁶ Saját, Pázmánnyal kapcsolatos vizsgálataim alapján azt állíthatom, hogy Pázmány szövegeiben is több diskurzus ismerhető fel, melyek, ha nem is kifejezetten ellentmondásosak, a testről való gondolkodás szétartó lehetőségeinek jelenlétéről árulkodnak. Ezek a különböző diskurzusok különbözőképpen szolgálják ugyanazt a célt a vitáikatban: az ellenfél, illetve az ellenfél beszédének hiteltelenné tételét. Amikor az őszinteségről beszél, a test és lélek egységét vélelmező diskurzushoz látszik kapcsolódni Pázmány, hiszen eszerint nem lehet eltitkolni az indulatok által okozott testi változásokat: nem sikerül ez a kálvinista prédikátornak sem, akin nyilvánvalóak a kétségbeesés jelei. Amikor a szövegek és szerzők álorcás, leplező viselkedéséről ír, test és lélek dualista felfogásához kapcsolódik, hiszen e testkép és -diskurzus által válik lehetővé a tettetés, a szív és a nyelv egymás-

²⁴ PSZEUDO ARISZTOTELÉSZ, *Fiziognómia*, ford. BÉKÉS Enikő = „*Természeted az arcodon*”: *Fiziognómia és jellembrázolás az olasz irodalomban: Szöveggyűjtemény*, vál. és jegyz. VÍGH Éva, Szeged, JATEPress, 2006 (Ikonológia és Műértelmezés, 11), II, 11.

²⁵ PÁZMÁNY, *Az imádságról*, i. m., 10.

²⁶ NARVESON, i. m., 325.

tól való elválasztása, vagyis a képmutatás. Test és jellem kapcsolatához hasonló viszonyt mutat, hogy a mindenkori ellenfél szavainak testi gyengesége lelki gyengeségüket tükrözi, taszító küllemük lelki rútságot takar. Az ellenfél betegségét, és emiatt az írásra való képtelenségét hangsúlyozza Pázmány, amikor az orvoslás-tanból, a medicinairodalomból veszi metaforái alapját.

A VÁROSI POLITIKAI GONDOLKODÁSMÓD KULCSFOGALMAI MATTHIAS ZIMMERMANN BÍRÓSÁGÚJULÁSRA ÍRT PRÉDIKÁCIÓJÁBAN

A 17. századi hazai fejedelemtükör-irodalom feldolgozása Hargittay Emilnek köszönhetően a közelmúltban megtörtént.¹ A fejedelmi tükrökhöz hasonlóan a magisztrátusújítás alkalmából született prédikációk is egy bizonyos közösség világi előjáróihoz szólnak: megjelölik az ideális városvezető kötelességeit és feladatait, valamint bemutatják az ideális vezető és a közösség viszonyát. A hazai szakirodalom nemrég foglalkozott e prédikációkkal, a téma alaposabb feldolgozása azonban eddig elmaradt.² Jelen dolgozat ezért arra vállalkozik, hogy két kiragadott példán keresztül szemléltesse e politikai beszédek tartalmi jellemzőit.

Több magisztrátusújításkor elhangzott prédikáció címében a *Regentenspiegel* vagy *Regentenpredigt* kifejezések olvashatóak, amelyek nagymértékben növelik a kutatásba bevonandó források számát.³ E címadási sajátosság azt mutatja, hogy a bíróságújulás alkalmából született prédikációk az uralkodói tükrök mellett a Németországban szintén rendkívül elterjedt, gazdag erénykatalógust felvonultató *Regentenpredigt* vagy *Fürstenpredigt* műfajával is rokonságot mutatnak. Ez utóbbit a választófejedelmek köréhez tartozó prédikátorok a fejedelmeikhez írtak. Ezek alapvetően a prédikáció köntösébe bújtatott fejedelemtükrök, amelyek valamilyen speciális alkalomból hangzottak el.⁴ A *Fürstenpredigt* és a *Rathspredigt* műfaja nem összemesható, hiszen az utóbbi tisztújítás alkalmával hangzott el, valamint érvényesül benne a polgári érdekek védelmének gondolata, amely leginkább a szerző fogalomhasználatában ragadható meg. E polgári szemléletmódról a *Fürstenpredigt* esetében nem beszélhetünk.

Dolgozatom Matthias Zimmermann eperjesi lutheránus prédikátor *Gemeiner Stadtaufnehmen aus den XI. Capitel der Sprüche Salamon v. 10, am 10.*

¹ HARGITTAY Emil, *A fejedelmi tükrök műfaja a 17. századi Magyarországon és Erdélyben*, ItK, 1995, 441–484; Uő, *Gloria, fama, litteratura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., Universitas, 2001 (Historia Litteraria, 10).

² HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., OSzK–Universitas, 2008 (Res Libraria, 2), 64–65.

³ Az alább ismertetendő Seidemann-prédikáció esetében is megfigyelhető ez a címadási jellegzetesség.

⁴ Ilyen például a János György szász választófejedeleme tiszteletére elmondott beszéd: Joachim POLLION, *Regentenpredigt, am XXIII. Sonntage nach Trinitatis in hochansehnlichster Gegenwart des durchleuchtigsten, hochgeborenen Fürsten und herrn, Johann Georgen*, Leipzig, 1622 (VD 3:625635P).

Jennerstage des 1654. Jahres da nach vollendetem Gottesdienst (Löcse, 1654)⁵ című beszédén szemlélteti és egy példát mutat arra vonatkozóan, hogy miképpen jelenhet meg a városi-polgári gondolkodásmód a felső-magyarországi szabad királyi városokban.

A 16–17. századi németországi politikai prédikációirodalom jelentős részét bíróságújulás alkalmából született beszédek (Richterpredigt, Rathspredigt) alkotják. A német retrospektív nemzeti bibliográfia (VD 16–17) jelenleg több tucat nyomtatott tételt tart számon.⁶ A VD 16–17 által eddig leírt és digitalizált források alapján valószínűsíthető, hogy a műfaj a lutheránus felekezetű birodalmi városok polgárságához köthető. E városi közösségek kivételes jogi helyzetben voltak, hiszen közvetlenül a császár fennhatósága alá tartoztak, önkormányzattal bírtak, valamint a Birodalmi Gyűlésbe való követküldési joggal is rendelkeztek. A várost a polgárok által évenként választott tanács (Rat) és annak első embere, a polgármester (Bürgermeister) irányította.⁷ A tisztújítás ünnepélyes keretek között zajlott, melynek állandó részét képezte a prédikáció (Richterpredigt, Rathspredigt). A választásra az esti órákban került sor. Először a tanács tagjait választották meg, majd a polgármestert. Nem tudjuk, hogy a választási ceremónia minden érintett városban hasonló külsőségek között zajlott-e le, annyi azonban bizonyos, hogy a választás időpontjaként eltérő dátumokat jelölnek meg a fennmaradt források. Augsburgban a választás például minden évben január 6-ra esett,⁸ míg más városok esetében – mint ahogyan azt az alábbi példa is mutatja – későbbi időpontról beszélhetünk.

A tisztújítás alkalmából született egyházi beszédek a 17. századi magyarországi prédikáció-irodalomban is felbukkannak, bár jelen ismereteink szerint számuk csupán töredéke a németországi forrásoknak. A hazai szakirodalom több fontos megállapítást is tett az idevágó szövegek kapcsán. Tartalmi szempontokat szem előtt tartva, királytükörként szolgáló bibliamagyarázó prédikációkkal látja ezeket rokonnak, hazai megjelenésükkel kapcsolatosan pedig megjegyzi, hogy „ezeket minden bizonnyal a felső-magyarországi városok igényei hívták életre”.⁹ A legfontosabb ilyen törekvés minden bizonnyal a város önállóságának megtartása/fenntartása és demonstrálása lehetett. A tisztújítás éppen ezért nagy fontossággal

⁵ Matthias ZIMMERMANN, *Gemeiner Stadtaufnahmen aus den XI. Capitel der Sprüche Salamon v. 10, am 10. Jennerstage des 1654. Jahres da nach vollendetem Gottesdienst*, Löcse, 1654 (RMNy 2539).

⁶ Az eddig regisztrált nyomtatványok száma húsz, ebből azonban még csak három sikerült teljes egészében digitalizálni, így jelenleg csupán ezek állnak rendelkezésemre.

⁷ Volker PRESS, *Kriege und Krisen: Deutschland 1600–1715*, München, Ch. Beck Verlag, 1991, 72–73.

⁸ Jörg ROGGE, *Ir freie wahl zu haben: Möglichkeiten, Probleme und Grenzen der politischen Partizipation in Augsburg zur Zeit der Zunftverfassung (1368–1548) = Stadtregiment und Bürgerfreiheit: Handlungsspielräume in deutschen und italienischen Städten des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit*, hrsg. von Klaus SCHREINER, Ulrich MEIER, Göttingen, Vandenhoeck, 1994 (Bürgertum, 7), 253–257.

⁹ HELTAL, *i. m.*, 64.

bírt a szabad királyi városok életében, hiszen a Károly Róbert és Nagy Lajos király által adományozott jogok közül a szabad tisztújítás privilégiuma reprezentálta leginkább a *civitas* és az azt kormányzó tanács kivételes helyzetét.¹⁰ A ceremónia során ugyanis nem születés, hanem választás útján kapott valaki hatalmat, tehát polgárjoggal rendelkező személy adott hatalmat ugyanolyan jogi helyzetben álló személynek. A tisztújítások időpontja, valamint az ott zajló rituálé újabban a város-történet-kutatás egyik központi területe. A legújabb feldolgozás az újévhez köthető ünnepeket (például vízkereszt napját) a tisztújítás időpontjaként határozza meg.¹¹

A bíróságújulás alkalmából született prédikációk közé tartozik Matthias Zimmermann eperjesi lutheránus prédikátornak Eperjes város magisztrátusa 1654. évi megújítása alkalmából elmondott prédikációja, amelynek címe: *Gemeiner Stadtaufnehmen aus den XI. Capitel der Sprüche Salamon v. 10, am 10. Jennerstage des 1654. Jahres da nach vollendetem Gottesdienst*.¹² A címlap hátán a szerző külön szöveg nélküli ajánlása *Deo, magistratui, civibus populoque*, valamint a címben megjelölt bibliai rész (Péld 11,10) szövege olvasható német nyelven. A forrás alapvetően három tartalmi egységre bontható. Az első a világi felsőség hatalmának eredetét, valamint az alattvalók kötelességeit tárgyalja. Mondanivalója Sirák fia könyvének egyik versében ragadható meg leginkább: „[a] földkerekségnek Isten az ura, ő rendel följe a kellő időben jó vezetőt.”¹³ Mivel a jó vezető Isten által rendeltetett, az alattvalók kötelessége az engedelmesség. Az első szakaszt a címlap hátoldalán található idézet zárja: „[e]ine Stadt freuet sich, wenn es den Gerechten wohl gehet.”¹⁴ A textus második egységében ezt az idézetet bontja ki számunkra a prédikátor, kérdés-felelet formájában. Első kérdését, mely így hangzik: „[w]er freuet sich?”¹⁵ így válaszolja meg: „[e]ine Stadt, nicht die Gebäude, sondern die darinnen Wohnenden Menschen, und derer nicht etliche, sondern alle.”¹⁶ Következő kérdése a város által érzett örömről vonatkozik: „[w]as macht die Stadt?”¹⁷ A város örvend, tiszteli elöljáróját és bízik benne. Ez azonban akkor valósul meg, ha az a közjó érdekében cselekszik, emellett értelmes (verständig) és istenfélő (gottesfürchtig). A prédikáció utolsó tartalmi szakaszának bekezdései

¹⁰ H. NÉMETH István, *Városi tisztújítások a királyi Magyarországon a 16–17. században*, Arrabona, 2007/2, 57–96, 59.

¹¹ *Uo.*, 65.

¹² RMNY 2539.

¹³ ZIMMERMANN, *i. m.*, A₃a. A bibliai részlet: Sir 10,4.

¹⁴ Az igazak javán örül a város, és mikor elvesznek az istentelenek, örvendezés van. ZIMMERMANN, *i. m.*, A₄b. (Saját fordítás: I. B.)

¹⁵ Ki örül? *Uo.* (Saját fordítás: I. B.)

¹⁶ Egy város. Nem az épülete, hanem az abban élő emberek, és nem néhány, hanem az összes. *Uo.* (Saját fordítás: I. B.)

¹⁷ Mit csinál a város? *Uo.*, B₁a. (Saját fordítás: I. B.)

„[d]ie Stadt freut sich, wenn...”¹⁸ kezdetű tagmondatokkal indulnak, a város örömeinek, elégedettségének forrásaként pedig alapvető uralkodói erényeket, valamint magatartásformákat neveznek meg.

Zimmermann alapvetően két fogalom köré építette fel szövegét: város és vezető/ felsőbbtség. Utóbbit Zimmermann két fogalom segítségével jelöli meg: *Oberkeit* (felsőbbtség, hatóság) és *Regent* (uralkodó, kormányzó). A két fogalom hasonló jelentéskörrel bír. A kérdés az, hogy Zimmermann milyen funkcióban használja ezeket a szavakat. Értelmezésük közelebb vihet minket a szöveg politikai mondanivalójának megértéséhez.

A német *Regent* kifejezés a latin *regere* szóból származik, amely kezdetben a hajózás egyik terminusa volt (kormányrúd), később azonban előszeretettel kapcsolták ezt antik auktorok az állam irányításához. A 16–17. századra szintén elsősorban a politika egyik alapfogalmaként használatos. Jelentései uralkodás, uralkodási mód, de gyakran jelölték vele azokat a személyeket, akik az uralkodói rendszerben valamilyen szerephez jutottak.¹⁹ Zimmermann szövegében a *Regent* kifejezés többféle alakban is megjelenik: *Regent*, *Regimentsperson*, *Regiment*, de csupán néhány szöveghelyen. Az általa használt jelentés megegyezik az előbb említettekkel, tehát uralkodás, valamint: uralkodó, vezető.

A hatalommal rendelkezők megjelölésére szolgáló másik fogalom a latin *superior* (felső) szóból származó *Obrigkeit* kifejezés. A fogalom körülbelül a 15. század közepén épült be teljesen a német jogi-politikai nyelvbe. Jelentése többretű, hiszen kifejezte az uralkodó hatalmát,²⁰ valamint ezzel a kifejezéssel jelölték meg a hatalommal bíró, egy adott *universitas* (közösség) élén álló személyt is, esetleg hatalommal bíró uralkodói szervet. Reinhart Koselleck több példával szemlélteti, hogy az *Obrigkeit*-fogalom a 15. század végére mélyen beépült a birodalmi városok politikai gondolkodásába. 1479-ben Nürnberg városának előljárói *Oberkeit*ként értelmezték hatalmukat. 1498-ban Worms város polgármestere és tanácsa magukat *Oberkeit* kifejezéssel illette.²¹

A reformáció újabb értelmezési keretet adott a felsőség fogalmának: Luther több művében is kifejti, hogy a jó világi felsőbbtség Isten ajándéka, amely által kormányozza a világot.²² *Lehetnek-e a katonák a kegyelem állapotában* (Witten-

¹⁸ A város akkor örül, ha... (Saját fordítás: I. B.)

¹⁹ *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, 4, hrsg. von Otto BRUNNER, Werner CONZE, Reinhart KOSELLECK, Stuttgart, Klett-Cotta, 1972–1997, 365–366.

²⁰ Herrschaft szinonimájaként is szolgált olykor a fogalom.

²¹ BRUNNER–KOSELLECK–CONZE, *i. m.*, 367.

²² LUTHER Márton, *A világi felsőségről*, ford. MAYER Endre = *Dr. Luther Márton művei: A reformáció négy-százados örömnüppére és emlékezetére*, 2, szerk. MASZNYIK Endre, Bp., Luther-Társaság, 1904, 359–410.

berg, 1526) című művében hangsúlyozza, hogy a felsőbbtség magában hordozza az alattvalói állapotot. Szerinte ugyanis, ha a felsőbbtség a saját előljárója elé kerül, elveszti előljárói méltóságát. Ha alattvalói elé járul, ismét felvérteződik minden méltósággal.²³ Luther a világi felsőséget *Amt*ként (tiszttség, hivatal, hivatás) értelmezi. Hans-Jürgen Prien szerint Luther számára minden hivatás lényege elsősorban nem a pénzszerzés, hanem az, hogy a hivatás által az ember felebarátjának szolgálhasson.²⁴

A vezető hatalmának relatív mivolta Zimmermann gondolkodásában is kirajzolódik. Így fogalmaz ezzel kapcsolatban: „[i]n der Stadt ist allein die Obrigkeit jedermannes Knecht und Unterthan.”²⁵ Később így értelmezi tovább a prédikátor: „[d]as Regiment ist ein Knecht aller Knechte.”²⁶ Jelen esetben a felsőség szolgálata Isten és a *Bürgerschaft* (polgárság), illetve a város felé irányul. A város szeretetének, megbecsülésének kivívása kulcsfontossággal bír Zimmermann gondolkodásában: „[d]enn die Liebe, welche die Bürger zu ihren Regenten tragen ist die stärkste und unüberwundlichste Festung.”²⁷ A szerző több helyütt is *heiliges Amt*ként (szent hivatásként) értékeli a felsőbbtség helyzetét. Ennek betöltése abban az esetben eredményes, ha az előljáró felvonultatja az alapvető uralkodói erényeket: istenfélelem (a szerző ide sorolja a templomépítés, valamint az iskolaépítés és szervezés kötelezettségét), becsületesség, lelkiismeretesség, nyájasság-kedvesség, igazságosság, valamint a külső ellenségektől való védelmezés. A forrás több követendő példát is említ. Ezek túlnyomórészt bibliai uralkodók (Salamon király, Dávid király), de pozitív példaként említi Bölcs Frigyes is.

Zimmermann fogalomhasználatára minden bizonnyal hatással volt a német birodalmi városok politikai nyelve, ahol tehát előszeretettel alkalmazták az *Obrigkeit* kifejezést. Ennek egyértelmű bizonyítása természetesen csak több német területen született, hasonló jellegű forrás számbavételével lehetséges. E rövid betekintés révén azonban úgy tűnik, hogy az *Obrigkeit* kifejezés sokkal inkább lehetővé tette a városi, polgári gondolatok leírását, mint a hasonló jelentéssel bíró *Regent* fogalom.

²³ Martin LUTHER, *Ob Kriegsleute auch in seligem Stand sein können = Quellentexte theologischer Ethik: Von der alten Kirche bis zur Gegenwart*, hrsg. von Stefan GROTEFELD, Matthias NEUGEBAUER, Jean-Daniel STUB, Johannes FISCHER, Stuttgart, W. Kohlhammer Druckerei, 2006, 134.

²⁴ Hans-Jürgen PRIEN, *Luthers Wirtschaftsethik*, Göttingen, Vandenhoeck and Ruprecht, 1992, 162–170.

²⁵ A városban egyedül a felsőbbtség az, aki mindenkinek a szolgája és alattvalója. ZIMMERMANN, *i. m.*, A₃b. (Saját fordítás: I. B.)

²⁶ Az uralkodó minden szolga szolgája. Uo. (Saját fordítás: I. B.)

²⁷ Mert a szeretet, amelyet a polgárok az uralkodójuk iránt éreznek, a legerősebb erőd. Uo., C₄b. (Saját fordítás: I. B.)

Érdemes megvizsgálnunk, miképpen határozza meg Zimmermann a város lakosságát, ez ugyanis fontos információkat hordoz a városi légkörnek a prédikátor politikai gondolkodására tett hatásáról. Eperjes lakóit a *Bürger* (polgár) fogalommal illeti.²⁸ A szóban forgó szöveghelyet leszámítva egyszer fordul elő ez a megoldás.²⁹ Az összes többi esetben az *Unterthan* (alattvaló) kifejezést alkalmazza a szerző. A két fogalom egymás mellett való használata mögött azt a gondolatot vélem körvonalazódni, melynek értelmében a prédikátor érzékeltetni akarja a lakosság jogait és kötelességeit. Jogaiból fakadóan ugyanis beleszólhat a város életébe, ezt követően azonban kötelessége, hogy feljebbvalóját tisztelje és szolgálja.

Mint az látható, Zimmermann alapvetően a város polgárságának igényeit szem előtt tartva igyekszik megrajzolni a megfelelő vezető portréját. Tanításait bibliai idézetek mellett leginkább Luther odavágó tanításaival igyekszik argumentálni.

A bíróságújulás alkalmából született prédikációk kutatásával kapcsolatosan az igazi izgalmakat az hozza majd, ha különböző felekezetek szövegeit lesz alkalmunk összehasonlítani tartalmi, szerkezeti, eszmétörténeti szempontokat érvényesítve. Ez nemsokára meg is valósul, hiszen Tasi Réka a közelmúltban felhívta figyelmemet Illyés István esztergomi prépost prédikációskötetére,³⁰ amelyben két forrás is magisztrátusújítás alkalmából született. A kutatás későbbi fázisában érdeemes lenne összevetni a hagyományos értelemben vett királytükörök és e polgári színezetű műfaj érvkészetét. Mivel mindkét műfaj alapvetően protestáns gondolkodáshoz köthető, bizonyára tapasztalhatók átfedések. A kutatás következő feladata tehát az, hogy felvázoljam, miképpen mozgatják a szerzők a polgári vagy éppen az egyeduralkodói gondolkodásmód érvényesítése érdekében a kölcsönzött szöveghelyeket.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo., C₄a.

³⁰ ILLYÉS István, *Fasciculus Miscellaneus. Az-az, Némelly uennepi solennitásokra, s' egyéb ollykor adatott kueloemb-féle alkalmatosságokra, készítettett, es koetéskébe foglaltatot Egynéhány Prédikációk. Mellyeket Eloe nyelvi prédikálása után rendbevetett, helyyesleg bévített, és írásban ki-adott, Csik-széki Szent-Györgyi Illyés István, Sámándriai Puespoek, Sz. Jóbi Apátur, Esztergomi Nagy Prépost, és Canonok, Nagyszombat, 1710 (RMK I, 1779).*

„JÓ [...] HA AZ EMBER TART MAGÁNAK EGY ÁLORCZÁT”. A SZERZŐI NÉVHASZNÁLAT HATÁSA AZ ÍRÓI KARRIERÉPÍTÉSRE

Bevezetés

A következő esettanulmányban a szerzői névhasználatnak az írói karrierépítésre gyakorolt hatását vizsgálom egy, a 19. század első felének magyar irodalmából származó példa kapcsán. A karrierépítés alapvetően az én előtérbe állítását jelenti, viszont a korszakban az irodalom keretei, így a szerző szerepe és megítélése még képlékenynek számított, ezért az írói hivatásvállalás szempontjából fontossá válhattak az álnevek. Ezt példázhatja a pályakezdő Toldy (Schedel) Ferenc és Bajza József között a *Júliusz* álnév miatt kibontakozó konfliktus. Schedel 1824. július 14-én kelt levelében arról tájékoztatta barátját, hogy őt, korábban neki átadott versét (*Philomélához, Lantos, A' Ligethez, Sólyomvár, Égi háború*), amelyeken Bajza előzetes jóváhagyása nélkül időközben változtatott, Kovacsóczy Mihály titokban megjelentette az *Aspasia* című almanachjában. Toldy ezzel a lépéssel szerette volna elősegíteni barátja kilépését az irodalmi életbe. Schedel döntése alapján Bajza egyes költeményeit *Júliusz* álnévvel, míg másokat barátja saját polgári nevével ellátva adták ki.¹ Bajza szerint ez az eset megpecsételte lírikusi karrierjét, mert barátja és a megbízhatatlan Kovacsóczy miatt a még csiszolásra szoruló versek szerzősége ismertté válhatott, és leleplezhette a nyilvánosság előtt költészete gyengeségeit.²

Toldy teóriája

Schedel a *Júliusz* álnévvel közölt versek kiadásakor a korra jellemző gyakorlatot érvényesítette. A kiadói feladatokat ekkoriban ugyanis az írók és íróbarátok végezték, akik fontos szerepet vállaltak a kortárs szerzők műveinek publikálásában, miközben a szóban forgó szövegkorpuszokat felhasználták irodalmi programjuk alátámasztására. Közülük kiemelkedik a Toldyra is nagy hatást gyakorló Ka-

¹ Toldy Ferenc (a továbbiakban: Toldy) Bajza Józsefnek (a továbbiakban: Bajza), 1824. júl. 14. = BAJZA József és TOLDY Ferenc *Levelezése*, s. a. r. OLVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1969 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 9), 155; BAJZA József, *A' Ligethez = Aspasia*, kiad. KOVACSÓCZY Mihály, Pest, Landerer, 81–82; JÚLIUSZ [BAJZA József], *Philomélához = Uo.*, 12–13; UŐ, *Lantos = Uo.*, 75–76; UŐ, *Sólyomvár: Törredék = Uo.*, 83–84; UŐ, *Égi háború = Uo.*, 156.

² Bajza Toldynak, [1824.], júl. 16. = BAJZA–TOLDY, *i. m.*, 158.

zinczy Ferenc, aki az irodalmi élet aktualitásai szerint módosította kiadói elképzeléseit. Javításai során azonban figyelembe vette a szerzői szándékot, és az eredeti változatokat többnyire az apparátusban közölte.³ Schedel a nemzeti irodalom megteremtésének jegyében sokkal bátrabban nyúlt Bajza szövegeihez, és azokat a maga ízlése szerint alakította át és adta ki.⁴ Az akkori irodalomból szerinte nem hiányozhatott Bajza, aki „mindég első lyricusunk” marad. Barátja nevével, a Kazinczy gyakorlatából is ismert szerzői névsorba illeszti, így a két Kisfaludyval, Berzsenyivel, Szemerével, valamint Kölcseyvel együtt alkotja azt a „hat csillagból álló nagy lyrai csillagzatunk[at]”, amely gyakorlatilag Toldy lírikusi kánonját jeleníti meg.⁵ Ezek alapján nem meglepő, hogy számára fényes karriert jósol: „te dicsleni születéll; ugy születéll, hogy meg ne halj; ne öld-el hát magadban a dicsvágyat, sőt gerjeszd”.⁶ Ennek érdekében különböző eszközökkel (biztatással, szövegkiadásokkal) mindent megtett annak érdekében, hogy Bajza kilépjen az irodalmi nyilvánosság elé, és megkezdje poétai karrierjét, amelyre szerinte predesztinálva volt.

Bajza azonban többnyire elégedetlenül nyilatkozott saját költeményeiről, és – szintén kazinczyánus hatás nyomán – azok folyamatos, aprólékos és gondos korrigálására törekedett. Ebben a költői korszakában arra összpontosított, hogy javításával olyan szövegeket hozzon létre, amelyek minél tökéletesebben kielégítik az olvasók szentimentalista líra iránti igényét.⁷ Schedel álneves közlései azonban a vonakodó és szigorú alapossággal dolgozó barát elképzelésével szemben egy másfajta karrierépítési stratégiát testesítettek meg. A kérdésben a kettejük között kibontakozott vita alkalmat ad arra, hogy betekintsünk Toldy álnevekről való gondolkodásába.

Látható, hogy Schedel részben figyelembe veszi barátja szándékát: „annyira még is becsültem akaratomat, hogy nevedet csak az alá irtam, melly alá tenmagad irád vala”.⁸ *A' Ligethez* című költeményt valóban Bajza saját polgári nevével jelentette meg, míg a többi *Júliusz* álnéven tette közzé.⁹ Ezzel egyúttal hierarchikus sorrendbe állította a műveket, hiszen az álneves, így valószínűleg gyengébbnek tartott vereseket elhatárolta a tökéletesebb, saját névvel jelzett életmű egy darabjába.

³ MEZEI Márta, *A kiadó mandátuma: Kiadói nézetek és eljárások Révaitól Kazinczyig*, Debrecen, Kosuth Egyetemi Kiadó, 1998 (Csokonai Könyvtár, 15), 88–172.

⁴ Toldy Bajzának, 1824. júl. 14. = BAJZA–TOLDY, *i. m.*, 155.

⁵ Toldy Bajzának, 1826. márc. 26. = *Uo.*, 297; MERÉNYI Annamária, *A beavatás kánonja és a szerzői név szerepe Kazinczy körében = A magyar irodalmi kánon a 19. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., Kijárat, 2000, 61–62.

⁶ Toldy Bajzának, 1822. szept. 9. = BAJZA–TOLDY, *i. m.*, 40.

⁷ Bajza Toldynak, [1824. márc. 8.] = *Uo.*, 118; Bajza Toldynak, [1824. máj. 6.] = *Uo.*, 132; Bajza Toldynak, [1824.] jún. 13. = *Uo.*, 144; Bajza Toldynak, [1824.] júl. 16. = *Uo.*, 158; MEZEI Márta, *Bajza és a költői szerep*, It, 2003/4, 541–542.

⁸ Toldy Bajzának, 1824. júl. 24. = BAJZA–TOLDY, *i. m.*, 155.

⁹ *Uo.*, 574; BAJZA, *A' Ligethez = Aspasia*, *i. m.*, 81–82.

tól. Gyakorlatával – úgy vélte – levelezőtársát nem sodorhatta veszélybe, hiszen mint írja: „neved nincs ott, s ha volna is, változtathatsz még”.¹⁰ Toldy szerint a szerző a választott névtől függetlenül fenntarthatja magának a jogot a későbbi kiadások szövegének javítására. Ugyanakkor megállapítja, hogy az esetleges „névtelenségnek nem célja magát épen rejteni, csak az, hogy fel ne szólíttassunk érte felelésre”.¹¹ Azaz megkülönbözteti az álnévhasználat két módját, a pusztá rejtőzködést, illetve a kritika általi közvetlen felelősségre vonás elkerülését. Ez utóbbi esetében a szerző az álnév védelmében műveit elvetheti, vagy tovább csiszolhatja egy tökéletesebb kiadás számára anélkül, hogy saját írói karrierjét veszélybe sodorná. Ez az elképzelés a kritika tanító szerepét is érvényesülni hagyja, hiszen kiküszöböli azt a problémát, hogy a recenziók alapvetően a nyomtatásban megjelent művekben fedezik fel a hibákat, amiken a szerzők általában már nem tudnak változtatni.¹² A *Július* név gyakorlatilag beteljesítette feladatát, amikor a Tudományos Gyűjtemény álnéven író recenzense az *Aspasiáról* szólva különösen élesen gúnyolódott a *Philomelához* című költeményen annak érthetlensége miatt.¹³ Toldy azonban nem tulajdonított nagy jelentőséget a lelepleződésnek sem.¹⁴ Mindenestre szívesen tanácsolja a következőt: „jó [...] ha az ember tart magának egy álorcztát, melly alá, ha egykor az eset kivánná, rejtezhetik”.¹⁵ A kritikusok által kifogásolt Schiller-fordítása negatív tapasztalataiból már tudta, hogy szerencsés lehet álorca, vagyis álnév mögé rejtőzni, hiszen így egy kellemetlen szituációban ballépéseikért nem közvetlenül őt vonhatják felelősségre, hanem csak egy álszemélyiséget.¹⁶ A későbbi változtatások pedig lehetőséget kínálnak arra, hogy egy újabb kiadás során a zsenéket a szerzői szövegtörzs részeként ismerjék el. Toldy itt vázolt gondolkodásmódja nem csak baráti ajánlat maradt, hanem megjelent saját álnévhasználati gyakorlatában is.¹⁷

Elképzelhető, hogy Schedel barátja költői érdemeit kívánta hangsúlyozni az idegen eredetű *Július* álnév megalkotásával. A névválasztás konkrét okairól azonban nincsenek információk, levelezésükben is csak a bejelentés tényével találko-

¹⁰ Toldy Bajzának, 1824. júl. 24. = BAJZA–TOLDY, *i. m.*, 155.

¹¹ Toldy Bajzának, 1824. júl. 23. = *Uo.*, 163.

¹² DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége*, Bp., Argumentum, 1994², 25.

¹³ X [LASSÚ István], *Aspasia első Kötet. Szerkeszteté Kovacsóczy Mihály. Pesten kiadó Fűskúti Landerer Lajos. 1824. (8-rét 1. 192. Ára 1. for. pengőben)*, TudGyűjt, 1824/9, 87–91; BAJZA–TOLDY, *i. m.*, 581.

¹⁴ Toldy Bajzának, 1824. júl. 23. = BAJZA–TOLDY, *i. m.*, 163.

¹⁵ Toldy Bajzának, 1825. máj. 10. = *Uo.*, 215.

¹⁶ DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004 (Irodalomtudomány és Kritika), 320, 331.

¹⁷ *Uo.*, 339–346.

zunk, ugyanúgy, mint amikor saját választott nevét, a Toldyt közölte Bajzával.¹⁸ A pszeudonima ugyanakkor kapcsolódhatott a korban divatos írói névadási gyakorlathoz, sőt a költővé avatás gesztusának is tekinthető, így Toldy nem elhanyagolható szerepet szánhatott neki Bajza költői karrierjének kiépítésében. E gyakorlatot jól példázhatja a Döbrentei Gábor által Dukai Takács Juditnak adományozott *Malvína* név is. A Macpherson *Ossián*jából származó nevet sokkal jobbnak tartották, mint az idegennek és költőietlennek tartott bibliai Juditot.¹⁹ Schedel saját írói névváltása is hasonló módon történhetett, hiszen valószínűleg imponált számára a *Toldy* név mögött álló mondai hős ereje, bátorsága és lovagiassága.²⁰ *Júliusz* kiválasztását továbbá az is indokolhatta, hogy a közölt versek közül többet (*Lantos*, *Philomélához*, *Égi háború*) Toldy klasszikus darabnak tekintett, így a névváltással fokozhatta azok antik hatását. Bajza ezt az interpretációt és a költemények további antik motívumokkal való kiegészítését azonban kifogásolta.²¹

Bajza stratégiája

Toldy önleplező levelét követően Bajza úgy értékelte, hogy az *Aspasia* írói életében „[e]pochát csinált”, ami után már nem folytathatja az általa elképzelt módon poétai karrierjét.²² Félelme egyszerre származhatott „hypocondriá[jából]” vagy egy individualistább szerzőfelfogásból.²³ Ez utóbbi esetében az írók tevékenységükkel jó hírust, karrierjüket kockáztatták, hiszen a szárnyait bontogató kritika által mindannyian felelősségre vonhatóvá váltak, ami jogos félelmet váltott ki belőlük.²⁴ Bajza úgy gondolta, hogy az alkotás a szerző egyéni teljesítménye, amelyről a kiadó, a publikum és a kritika csak véleményt mondhatnak, de nem módosíthatnak rajta önkényesen, még akkor sem, „ha [az illető egy] Shakespeare-i genie” lenne is.²⁵

Bajza szerint az álnévhasználat során a szerkesztő megválasztása fontos, hiszen ő az, aki leginkább tudhat a maszk mögött rejtőző valós személyről, akinek így

¹⁸ Toldy Bajzának, 1824. júl. 24. = BAJZA–TOLDY, *i. m.*, 155; Toldy Bajzának, 1826. márc. 26. = *Uo.*, 297; DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti...*, *i. m.*, 326.

¹⁹ MERÉNYI, *i. m.*, 65.

²⁰ DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti...*, *i. m.*, 326.

²¹ Toldy Bajzának, 1824. júl. 21. = BAJZA–TOLDY, *i. m.*, 161–162; Bajza Toldynak [1824.] júl. 23. = *Uo.*, 158.

²² Toldy Bajzának, 1824. júl. 14. = *Uo.*, 155; Bajza Toldynak, [1824. júl. 28.] = *Uo.*, 165; Bajza Toldynak, [1824.] júl. 18. = *Uo.*, 158–159.

²³ Bajza Toldynak, [1824. júl. 28.] = *Uo.*, 165.

²⁴ DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti...*, *i. m.*, 255–258; Michel FOUCAULT, *Mi a szerző?*, ford. ERŐS Ferenc, Világosság, 1981/6, 26–35.

²⁵ Bajza Toldynak, [1826. nov. 18.] = BAJZA–TOLDY, *i. m.*, 353.

hatalmában áll a szerző leleplezése. Pontosan ezért tiltakozott Kovacsóczy ellen, hiszen az *Aspasia* szerkesztőjét megbízhatatlannak tartotta, ezért komoly esélyt adott a lelepleződésre. Ez egyet jelentett költői gyengeségeinek publikussá válásával, ami szerinte véget vehetett volna karrierjének.²⁶ Bajza igyekezett kimenteni magát ebből a helyzetből, ezért egyrészt elítélte barátja és Kovacsóczy tettét, másrészt elhatárolódott a szövegektől, amelyek magukon viselték Toldy módosításait, harmadrészt pedig a *Júliusz* nevet utasította el, amely képtelen volt inkognitója megvédésére.²⁷

Amikor Toldy a *Hébében* újra engedélye nélkül és a szóban forgó álnévvel kívánja közölni a *Széphalom* című epigrammát, akkor Bajza kifakad: „[r]út és nevetséges *Júliusz* nevedet add oda a honnan vetted és többé reám ne ruházd”.²⁸ Akaratának megfelelően műve végül saját neve alatt jelent meg az 1826-os *Hébében*.²⁹ Joggal tehető fel a kérdés, mi indokolhatta Bajza haragját, amikor az álnevek használatától egyáltalán nem idegenkedett, hiszen szerinte ezek segíthetik a vélemények szabad közlését. A Kritikai Lapok tervezésekor is szükségesnek érezte a pszeudonimák használatát, amit Kölcsey esetével indokolt, aki a Csokonairól és Berzsenyiről saját nevéen írt recenzióival komoly támadásoknak tette ki magát.³⁰ Az is felmerül benne, hogy akár több pszeudonimával is élhetnének az új kritikai lap szerzői, mert „így a titok kifejtése nehezebbé válna mert a sok álnév az olvasónak még gyanúját is öszve zavarná”.³¹ 1830-ban már ezekkel az elvekkkel hívta meg Kölcseyt folyóiratába, miközben férfiúi szavát adta, hogy nem fedi fel a nyilvánosság előtt a választott álnevet. Jól látható, hogy Bajza Toldyval ellentétben fontosnak tartotta, hogy a szerző inkognitója semmiképpen ne sérüljön.³²

Ugyanakkor nemcsak az álnévhasználatot fogadta el, hanem határozott véleménnyel rendelkezett a megfelelő pszeudonimáról is. Egyrészt az eufónia, másrészt a kéttagú, magyaros nevek használatát jelölte meg kritériumként.³³ A névnek szerinte tükröznie kellett, hogy a beszélő ugyanahhoz a közösséghez tartozik, amivel így elnyerhetővé válhatott az olvasók bizalma. Bajza a *Júliusz* pszeudonima láttán rögtön Caesarra asszociált, akinek háromtagú neve inkább Toldy ízléséhez

²⁶ Toldy Bajzának, 1824. júl. 14. = *Uo.*, 155; Bajza Toldynak, [1824.] júl. 18. = *Uo.*, 158–159.

²⁷ Bajza Toldynak, [1824.] júl. 18. = *Uo.*, 157–158.

²⁸ Bajza Toldynak, 1825. máj. 7. = *Uo.*, 213–214.

²⁹ BAJZA József, *Széphalom = Hébe*, kiad. IGAZ Sámuel, Bécs, 1826, 222.

³⁰ KÖLCSEY Ferenc, *Irodalmi kritikák és esztétikai írások I (1808–1823)*, s. a. r. GYAPAY László, Bp., Universitas, 2003 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 306–316, 403–409; Bajza Toldynak, 1826. márc. 16. = BAJZA–TOLDY, *i. m.*, 287.

³¹ *Uo.*

³² Bajza Kölcsey Ferencnek, [1830. okt. 21.] = KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés: II. 1820–1831*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2007 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 287.

³³ Bajza Toldynak, 1824. dec. 16. = BAJZA–TOLDY, *i. m.*, 181.

illeszkedhetett, mint az övéhez.³⁴ Bajza az elveihez mindvégig szigorúan ragaszkodott, hiszen ezen kívül nem találunk nála idegen hangzású álnevet. A fentebb vázolt elképzelései csak a pszeudonimák kiválasztására vonatkoztathatóak, míg az általa szintén szép számmal használt áljelekre például ****, 333, e már nem.³⁵

Az álarc levétele

A Tudományos Gyűjteményben megjelent negatív kritika elegendő volt Bajzának arra, hogy *Júliusz*t és műveit elutasítsa, majd Toldy szövegtörzshoz rendelje.³⁶ A kortársak többsége viszont elégedett volt ezekkel az álneves közlésekkel. Folyóiratában Johann Cristoph Rössler külön kiemelte az itt megjelent versek szépségét.³⁷ Kisfaludy Károly, aki szerint Júliusz versei közül a *Lantos* című a legjobbak közé tartozott az egész antológiában, elmarasztalta Toldyt, mert az említett szövegek nem az Aurorába kerültek.³⁸ Kazinczy Ferenc Kassán, gr. Dessewffy Józsefnél ismerkedett meg az Aspasiával. Mivel a főúr maga is az almanach munkatársai közé tartozott, ezért elsőkézből szerezhetett tudomást Júliusz kilétéről. Kazinczy csak a kötetben megjelent költeményekkel, köztük Bajza verseivel volt elégedett, amikről 1824. augusztus 27-én Guzmics Izidórhoz írt levelében a következőképpen nyilatkozott: „én ősz fővel, ’s Döbrönteit a’ férjfi kor erejében, nem irigyl e Vörösmartinak, Kovacsóczynak, Júliusznak, Emílnak némely itt állott Versezeteiket? [...] ’S kivált annak a’ Júliusznak dolgozásaiban látok valamit, a’ mi idővel ragyogni fog egünkön”.³⁹ Az Aspasiáról szóló véleményét lényegileg azonos tartalommal közvettítette levelezőpartnerei felé, viszont ezekben a szövegekben már következetesen a Bajza nevet használta, így a Kazinczy-levelezés útján a Júliusz álnév az irodalmi nyilvánosságban már 1824-ben lelepleződött.⁴⁰ Ez azonban nem zárja ki azt, hogy Bajza szerzősége más módon, más körökben is ismertté válhatott a tudtán kívül.

³⁴ Bajza Toldynak, [1824.] júl. 16. = *Uo.*, 158.

³⁵ GULYÁS Pál, *Magyar írói álnév lexikon*, Bp., Akadémiai, 1978², 519.

³⁶ X [LASSÚ], *i. m.*, 84–108; Bajza Toldynak, 1824. dec. 16. = *BAJZA–TOLDY, i. m.*, 181.

³⁷ Johann Cristoph RÖSSLER, *Vaterländische Ehre*, *Gemeinnützige Blätter*, 1824. júl. 4., 425–426; *BAJZA–TOLDY, i. m.*, 574.

³⁸ Toldy Bajzának, 1824. júl. 14. = *Uo.*, 155.

³⁹ Kazinczy Ferenc (a továbbiakban: Kazinczy) Guzmics Izidornak, 1824. aug. 27. = *KAZINCZY Ferenc Levelezése*, XIX, s. a. r. VÁCZY János, Bp., MTA, 1909, 181; *BAJZA–TOLDY, i. m.*, 581.

⁴⁰ Kazinczy [Nemesapáti] Kiss Sámuelnek, 1814. aug. 29. = *Uo.*, 185–186; Kazinczy Kis Jánosnak, 1824. szept. 23. = *Uo.*, 202; Kazinczy Fáy Andrásnak, 1824. okt. 22. = *KAZINCZY Ferenc Levelezése*, XXIII, s. a. r. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CS. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., Akadémiai, 1960, 351.

Minden további kellemetlenség elkerülése érdekében Bajza csak személyes jóváhagyása mellett engedélyezett bármilyen kiadói tevékenységet Toldynak.⁴¹ Kénytelen volt ehhez az eszközhöz folyamodni, bár sok értelmét nem látta, amit jól mutat, hogy egymást követték Schedel önkényes kiadói változtatásai.⁴² Bajza a *Philomélához* és az *Égi háború* újraközléséhez azonban még javítva sem járult hozzá, míg a másik három költemény korrigálva már életében az életműve elismert részévé válhatott.⁴³ Ezek közül a *Lantost* Schedel 1828-ban a *Handbuch* második kötetében szerzői jóváhagyással jelentette meg újra, immár Bajza saját nevével. Ez a verzió a Júliusz-vita lezárása szempontjából jelentős, hiszen az itt közölt, módosított változattal valósult meg az a kiigazított kiadás, amely a szerző, a szerkesztő, az olvasó, valamint a kritika szempontjait is figyelembe vette.⁴⁴ A mellékelten publikált életrajzban, amelynek megjelenése ellen Bajza már korábban tiltakozott, Toldy érkezettnek látta az időt barátja *Júliusz* néven megjelent verseinek nyilvános leleplezésére, amit valószínűleg indokolt a *Lantos* javított kiadásának nyomtatásban való közlése is.⁴⁵ Feltételezhetően Toldy ekkor már nem érezhette szükségnek az álnevet, hiszen a vers itt megjelent szövege már nem árthatott barátja karrierjének. Az álarc levétele mellett az is indokul szolgálhatott, hogy Bajza az egész vita során teljesen elhatárolódott a Toldy által adományozott névtől. A *Handbuchra* vonatkozó reakciója azonban ismeretlen, mivel ekkor már Pesten élt, így valószínűleg szóban közölte véleményét Schedellel.⁴⁶ Figyelemreméltó indok lehetett a maszk nyilvános levételére akár az is, hogy Toldy *Handbuchjának* munkatársa, Stettner György pontosan írt lépett be az irodalmi életbe, mint Julius Fenyéri, azaz Fenyéri Gyula. A két *Júliusz* elkülönítése akár elegendő indok lehetett a Bajza biográfia kiegészítésére is.⁴⁷

⁴¹ Bajza Toldy [1826. nov. 18.] = BAJZA–TOLDY, *i. m.*, 354.

⁴² Toldy Bajzának, 1825. ápr. 19. = *Uo.*, 211; Bajza Toldynak, 1826. nov. 18. = *Uo.*, 353.

⁴³ Bajza Toldynak, 1826. okt. 29. = *Uo.*, 348–349; Bajza Toldynak, 1827. márc. 31. = *Uo.*, 400; BAJZA József *Összegyűjtött Munkái I.*, s. a. r. BADICS Ferenc, Franklin Társulat, Bp., 1901, 337–338, 355; *Handbuch der ungrischen Poesie*, hrsg. von Julius FENYÉRI, Franz TOLDY, Pesth–Wien, G. Kilián–K. Gerold, 1828, II, 293–294.

⁴⁴ Bajza Toldynak, 1826. okt. 29. = BAJZA–TOLDY, *i. m.*, 349; Toldy Bajzának, 1826. nov. 3. = *Uo.*, 351; Bajza Toldynak, 1827. márc. 31. = *Uo.*, 399; Toldy Bajzának, 1827. ápr. 12. = *Uo.*, 402; Bajza Toldynak, 1827. ápr. 20. = *Uo.*, 404.

⁴⁵ FENYÉRI–TOLDY, *i. m.*, 267; Bajza Toldynak, 1826. okt. 29. = BAJZA–TOLDY, *i. m.*, 348–349.

⁴⁶ *Uo.*, 521.

⁴⁷ FENYÉRI–TOLDY, *i. m.*; DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti...*, *i. m.*, 321.

Összegzés

Látható, hogy Toldy indirekt eszközöket alkalmazott vonakodó barátja írói karrierjének kiépítésére, így álnéven és titokban jelentette meg Bajza verseit. A *Július* álnévvel az írói névadás gesztusához hasonló tettet hajtott végre, miközben elrejtette barátját a kritika elől, így biztosítva számára a lehetőséget versei korrekciójára. A javítás lényege pedig egy későbbi, tökéletesebb kiadás megvalósítása lett volna, amely az olvasói, kiadói, valamint kritikusai észrevételeket már egyaránt figyelembe vette volna. Ezzel a kazinczyánus elveket integráló gyakorlattal a nemzeti irodalom megteremtésének szolgálatában igyekezett rávenni barátját arra, hogy átlépje az ismeretlenség határát és elfoglalja a szerinte őt megillető helyet az irodalmi életben. Bajza saját, a magyarosságot és az eufóniát középpontba állító álnévválasztási stratégiája miatt mindezt nem fogadta el, sőt a pszeudonimától és a kiadott költeményektől poétai karrierje védelmében és a folyamatosan korrigáló versírási gyakorlata miatt elhatárolódott. A *Július* álnéven megjelent versek közül csak a *Lantos* újbóli, javított kiadásához járult hozzá, amely végül a Toldy által szerkesztett *Handbuch*-ban közös egyeztetéseiket követően jelent meg. Schedel az itt közölt Bajza-versekhez mellékelte életrajzban azonban önhatalmúlag döntött a Júliusz-maszk levételéről, így fedve fel barátja inkognitóját az irodalmi olvasóközönség előtt.

KEMÉNY ZSIGMOND VÉLEMÉNYE A KODIFIKÁCIÓRÓL

A 18–19. század a kodifikáció klasszikus korszaka, Európa legtöbb országában s a tengerentúlon is évről-évre újabb törvénykönyvek láttak napvilágot,¹ aminek hatására a közösség körében természetesen fejlődő szokásjog háttérbe szorult. A kodifikációs gyakorlat elterjedésével együtt a különböző jogrendszerek viszonylag rövid idő alatt, alapvető szabályanyagukban egyszerűen kódexekre redukálódtak.² Ezt a folyamatot számos helyen heves viták kísérték. Többen kételkedtek ugyanis abban, hogy az újonnan létrehozott kódexek képesek lennének felváltani a nép körében élő évszázados szokásokat, és megkérdőjelezték magának a kodifikációnak a szükségességét s lehetőségét is.³

Hazánkban Kemény Zsigmond szintén sajnálattal konstataálta, hogy a 19. században „divattá vált a kor nagy igényeit a múlt minden hagyományaitól megtisztított és »tabula rasává« tett államban kodifikáció útján ültetni át”.⁴ A „merészebb nedvkatúiak, a gyúlékonyabb képzőtehetséggel bírók” azt kezdték hirdetni, hogy az új törvénykönyvek „érckorlátot” vonhatnak a múlt és a jelen közé. Kemény szerint azonban ez lehetetlen, a múlt nem mellőzhető, mivel az elválaszthatatlanul kötődik a jelenhez, az események folytonos rendben következnek egymás után. Ezt egy szemléletes képpel igazolja: „[n]em magára áll a sima téren Csimborasszo, mint egy óriás kunhalom, hanem ezen legfelsőbb pontja földgömbünknek a testvérhegyek sorában valamivel emelkedettebb csúcs.” S megjegyzi, hogy „[h]asonlóképpen történik a politikai világban is. Megelőzött okok fölébe fokonyként tornyosulnak a következmények rétegei, és az esetet az eseménytől nem különbözteti el nagy mélység vagy magasság.” Kemény nem talál arra példát, hogy „azért, mert néhány tudós kimondá: »e percben új korszak kezdődik egy nemzet vagy az egész emberiség életében«, a nép feledné múltját.”⁵ Úgy véli, hogy „[a] história egy soha be nem végzett egész, mely a múltból a jelenen át a jövőbe szövi magát, s még nagy korszakai sem oly kikerekítettek, mint a teoretikus elmék

¹ Ld. VARGA Csaba, *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*, Bp., Akadémiai, 2002, 93–154.

² *Uo.*, 140.

³ SZABÓ Miklós, *Történelmi és szociológiai jogelméletek = Fejezetek a jogbölcséleti gondolkodás történetéből*, szerk. SZABÓ Miklós, Miskolc, Bíbor, 2004 (Prudentia Iuris, 12), 53.

⁴ KEMÉNY Zsigmond, *Visszatekintések Erdély múltjára és gr. Bethlen János politikai pályájára = Uő, Élet és irodalom: Tanulmányok*, szerk. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1971 (Kemény Zsigmond Művei), 77.

⁵ KEMÉNY Zsigmond, *A kodifikáció és történelmi iskola = Uő, Korkívánatok: Publicisztikai írások*, szerk. RIGÓ László, Bp., Szépirodalmi, 1983 (Kemény Zsigmond Művei), 18–20.

képzelik”.⁶ Az idő szakaszokra való bontása a könnyebb áttekintés végett véghezvihető ugyan,⁷ de nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy ez pusztán elméleti konstrukció eredménye.

„[A] jogviszonyok körüli rendszeres és kimerítő munkát emberei” Kemény szerint helytelenül járnak el, midőn el kívánnak térni a gyakorlattól, s a jogösszefoglaló munkálatok, a múlt eredményeinek összegyűjtése s egységes szerkezetbe foglalása helyett, gyökeresen új kódexek megalkotását tűzik ki célul.⁸ A kodifikációt tehát, mely főszabály szerint a joganyag összefoglalását s közzétételét jelenti, helytelen oldalról közelítik meg. Minden kódexkészítés során ugyanis a jog vagy egy jogterület tartós rendezésére tesznek kísérletet, de a megalkotásra kerülő törvénykönyvek funkciójuk szerint eltérhetnek. A kódexek szolgálhatják a jogösszefoglalást, a jogrögzítést, a jogalakítást, valamint a jogalkotást is. A jogösszefoglalás céljából létrehozott törvénykönyvek – így például a feudális szokásjogi kódexek – az áttekinthetőség és/vagy a megerősítés céljából gyűjtik össze a normákat, melyek ezt megelőzően szokás, bírói gyakorlat vagy jogalkotás útján keletkeztek. A jogrögzítő kódexek az előző ponthoz képest a jogtechnikai műveletsoron túl, garanciális elemként vállalják a jogbiztonság követelményét is a jog rögzítése révén. Erre példa a XII táblás törvény, valamint a polgári kor elsőként megalkotott törvénykönyvei. A jogalakító kódexek a joganyag evolúciós jellegű megváltoztatását célozzák. Ebben az esetben a törvénykönyv a már meglévő jogra építve, illetve azt továbbfejlesztve fejez ki vagy indít el lassú, de szerves fejlődést. A jogalkotást célzó kódexek a jogba való legradikálisabb beavatkozásra törnek, annak revolúciós megváltoztatását tűzik ki feladatul. Ez a funkció csak a modern viszonyok között érhető tetten a kodifikáció történetében, amikor is a korábbi joganyag teljes felszámolásával gyökeresen új törvénykönyvek megalkotására vállalkoztak.⁹ Kemény Zsigmond azért nem ért egyet a hazai kodifikációs munkálatok egyik fő szószólójának, Szalay Lászlónak a nézeteivel, mert a magyar büntető törvénykönyv kidolgozására kiküldött országos választmány jegyzője azt szorgalmazta, hogy új korszak nyitányaként, pusztán az észre, a logikára alapozva, olyan kódexek kerüljenek megalkotásra, melyek nem függenek a múlttól, sőt ignorálják a már meglévő joganyagot.¹⁰ Szalay törvénykódex-definíciójában is azt hangsúlyozza – melyet Kemény Zsigmond *A kodifikáció és történelmi iskola* című cikksorozatában szó szerint

⁶ KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom* = Uő, *Élet és irodalom...*, i. m., 163.

⁷ KEMÉNY, *A kodifikáció...*, i. m., 20.

⁸ Uo.

⁹ SZABÓ Miklós, *Jogforrás és jogalkotás = Bevezetés a jog- és államtudományokba*, szerk. SZABÓ Miklós, Miskolc, Bíbor, 2006 (*Prudentia Iuris*, 2), 72–73.

¹⁰ Ld. SZALAY László, *Codificatio* = Uő, *Publicistai dolgozatok*, Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988 [az 1847-i kiadás reprintje], I., 19–90.

idéz¹¹ –, hogy ő el kíván térni a szokásos jogösszefoglaló gyakorlattól, s „a’ fokokonkinti fejlődés’ szövedékének feloldatása által”, a fennálló jogot mellőzve akar új törvénykönyvet megalkotni.¹² Kemény kiemeli azonban, hogy a kodifikáció pártján állók tévednek, ha azt hiszik, hogy a „tettlegesen erőben létező” szabályokat egyik pillanatról a másikra el lehet törölni. A lehetetlenre vállalkoznak, midőn „tisztá lapra” rajzolva akarják Plátón köztársaságát megvalósítani, s a múlt eredményeit figyelmen kívül hagyva kívánják az emberiséget a tudomány segítségével elvezetni „a közboldogság óceánjához”.¹³ Tekintettel kell ugyanis lenni arra, hogy a jelen „– mint a régi szkíták titkos írása, a két testvér pálcadarab egybetétele által – csak a múlt hozzájáruló kiegészítései közt ad olvasható betűket”.¹⁴ A kodifikációs munkafolyamatok során tehát a már fennálló joganyagot nem lehet mellőzni.

Kemény Zsigmond a jog történetiségére helyezi a hangsúlyt, s elveti annak a lehetőségét, hogy az emberek pusztán az ész segítségével használható törvénykönyveket gyárthatnának. A jog keletkezéséről és fejlődéséről alkotott elképzelése miatt nem ért egyet a 19. századi kódexkészítők látásmódjával, s szakít azzal a felfogással, hogy a jog pusztán állami úton létrehozott jogi normák összessége lenne. Azt elismeri, hogy több kútfőből is eredhet a jog (a törvényhozók s a bírák is alkotják),¹⁵ de legfőbb eredőjét a társadalomban jelöli meg. Mégpedig azon társadalmi közegben, melyben a jog tulajdonképpen életét éli, a népben. Véleménye szerint a „nép öntudatában” rejtve ugyan, de konzisztens normák, „kötelességről fogalmak” léteznek. Ezeknek a „*próbaköve*: a végrehajtás lehetsége”, azaz az előírtak teljesíthetősége, „*indítványozója*” pedig a felszínre kerülő „érdekekből kifejtett szükség” – kizárva ezáltal az önkényes s véletlenszerű keletkezés gondolatát. Meghatározott „*célja*” van szerinte ezen törvényeknek, mely nem más, mint „a társulati viszonyokban jelentkező jó iránynak csak annyiban kifejtése és a rossznak csak annyira gátlása, amennyiben s ameddig a tömegnek tekintély után indulása, tapasztalás szerint meg szokta engedni”. A törvények léte, fennmaradása is a néptől függ, „*folytonos törlesztője*: a nép indolenciája s az eszméknek idegen árkokba indulása”.¹⁶

A kötelességről alkotott fogalmak természetes úton, lassú folyamat eredményeként keletkeznek, nem pedig egyik napról a másikra a jogalkotók önkényéből. Idővel csiszolódnak, vagy – haladva a társadalmi változásokkal – elvesztik jelentőségüket s kitörölődnek az emberek emlékezetéből. Kemény Zsigmond megjegyzi,

¹¹ KEMÉNY, *A kodifikáció...*, i. m., 18–31.

¹² SZALAY, i. m., 24.

¹³ KEMÉNY, *A kodifikáció...*, i. m., 20.

¹⁴ KEMÉNY Zsigmond, *A mohácsi veszedelem okairól*, Bp., Magvető, 1983 (Gondolkodó Magyarok), 10.

¹⁵ Ld. KEMÉNY, *A kodifikáció...*, i. m.

¹⁶ *Uo.*, 20–21.

hogy a kötelező szabály hazánkban a nép ajkán folytonosan tovább él, átadásra kerül, mindenki tudomást szerez róla s megérti: „[m]ert csecsemőkorban anyja és az imádságos könyv, dajka és mondák; férfikorban önbotlása, szomszéda és sógora példája taníták”. A nép „szívvéréből” folyik, s ezáltal mindenki számára könnyen érthető. Kemény kiemeli, hogy ezzel ellentétben a jogalkotók hiába törekednek arra, hogy logikus, egyszerű s áttekinthető törvényeket gyártsanak, az általuk létrehozott joganyag nem feltétlenül éri el a remélt hatást. „Az írott törvény világos lehet, de éppen azért homályba burkolt a zavart fogalmúak előtt. Abban ki-ki, ha olvasni tud, megegyezik, hogy a huszonöt betűt nevének szólítsa, de hogy ezen varázsjelek által a lélek, az eszme mindennek megjelenjék, ez a mágiánál bajosabb mesterség volna.”¹⁷ A *ius scriptum* tehát csak az emberek meghatározott rétegeihez jut el, csak egy szűk kör ismerheti azok igazi tartalmát s helyes értelmét.

Kemény Zsigmond kiemeli azt is, hogy helytelen azt várni a néptől, hogy az újonnan létrehozott kódexek miatt feledje „hiányos intézményeit, száműzze örökre az iratlan törvényeket”. Szerinte ugyanis „lassan haladó ár a nép fogalma”, idő kell ahhoz, hogy a meggyökeresedett szabályokat a nép feledni tudja, s ahhoz is, hogy az újakat elsajátítsa, megértse. „[V]ess egy törvényt [a nép fogalmának] medrébe, darab faként aláülednek, és a titkos mélységben részek bomlanak fel, részek csatlakoznak hozzá koronként és észrevétlenül, míg a fából kő s a törvényből eredeti-jével ellenkező kötelezés vált.” Ebben az esetben tehát „[a]helyett, hogy a szokásból születnék írott s némileg különböző törvény, az írott cikkből alakulandna más-más szokás.”¹⁸ A népnek időre van szüksége a szabályok befogadásához, mely lehet néhány év, de akár több évtized vagy évszázad is. Kemény éppen ezért elutasítja azt, hogy a nép körében kialakult szabályalkotási folyamatot megszakítsák, s azt figyelmen kívül hagyva hozzanak új törvényeket. A törvényalkotás ezen fonák módja ugyanis azt eredményezheti, hogy az emberi ész által egyik napról a másik napra létrehozott törvényből alakulnak ki új szokások.

Kemény Zsigmond szerint az a szerencsés, ha a szabályok alakulása organikus módon megy végbe, s ennek menetét nem szakítják meg. Tisztában van azonban azzal, hogy Európa többi országához hasonlóan a kodifikációs munkálatok elől hazánkban sem lehet kitérni. Éppen ezért felhívja a figyelmet arra, hogy három kategóriával kell számolni a kodifikációs gyakorlat során. Egyrészt a nép körében élő, a társadalom mindennapi életéhez szükséges normákkal, melyek elsősorban szóbeli formában vannak jelen, másrészt a már létező és fennálló joganyaggal, amely lehet írott, lejegyzett is, harmadrészt pedig a fejlődés, változás útján előállt helyzetet szabályozó joganyaggal, mely képes idomulni (beolvadni) a már meglévőkhöz. Ami pedig szerinte „a többiekét illeti, azok halva született gyermekei a jó-

¹⁷ *Uo.*, 25.

¹⁸ *Uo.*, 24–25.

indulat- és rossz számításnak”. Továbbá azt is megjegyzi, hogy ha a kódex „rugalmas és étellel bíró régi szokást vagy törvényt el is mellőzött lapjaiba iktatni, e tény által azokat a nép emléke tábláiról még le nem törleszté”. Számolni kell tehát azzal, hogy a nép körében élő szokások olyan erővel bírnak, hogy „a kodifikáció által megtagadott és kitiltott lappangó erőknek rontó és alakító működése” semmilyen módon nem korlátozható.¹⁹

Kemény Zsigmond egyik legerőteljesebben hangoztatott vádja a kodifikációt pártolókkal szemben az, hogy a kódexkészítés során figyelmen kívül hagyják a közösség természetes szabályalkotási képességét, és önkényesen fogalmazznak meg a társadalom bizonyos rétegei számára érthetetlen s életidegen törvényszövegeket. Merész újítók tehát, akik szakítva az organikus jogfejlődéssel, mesterséges úton, rövid idő alatt kívánják a népet boldoggá tenni. Határokat feszegetnek, s nincsenek tekintettel arra, hogy a gyors, radikális változtatások „gyakran megrendítik a társadalmat”.²⁰ A kodifikátoroknak szerinte ügyelni kellene arra, hogy az „újításokat” csak lassan, fokozatosan képes befogadni a társadalom, s van egy határ, melyet nem lehet átlépni.

Kemény Zsigmond véleménye az, hogy „[a] társadalomnak talán a legtöbb kárt azon honbaldogítók szerzenek, kik beteges érzélgések, gyűlékony képzelődések vagy rendszerző eszök féktelen hajlama által elcsábítatva magokkal elhitetik, hogy az országot *tabula rasa*-vá lehet változtatni, melyre egy merész kéz lerajzolhatja kénye szerint a politikai hatalmak különböző formáit és a társadalmi viszonyok új meg új csalárdképeit.”²¹ Támadja tehát a kodifikáció pártján állók azon nézetét, hogy a múlt eredményei mellőzhetőek. Állásfoglalása azon kérdésben, hogy a társadalomból merész újítások révén kieszközölhető-e a változás – egyértelműen az, hogy nem, mi több, az erőszakos lépésekkel nem tehető boldoggá a közösség. Kemény ugyanis azt sem hiszi, „hogy földgömbünkön eldorádó s János pap mesés birtoka feltalálható volna, s meglelésére elégséges erős hajlom a merész kísérletekre, jól készült naszád, mely az örvények közt szét ne törjék, s aztán páratlan izmak, melyek ezen szem nem látott országot körző szirtokat megmászhassák, és alvajárói biztonságot adjanak a mélységek felett”.²²

¹⁹ *Uo.*, 26–28.

²⁰ KEMÉNY Zsigmond, *Irányok: Némi keletkező körjelek felől* = *Uő, Korkívánatok: Publicisztikai írások*, szerk. RIGÓ László, Bp., Szépirodalmi, 1983 (Kemény Zsigmond Művei), 45.

²¹ KEMÉNY Zsigmond, *Néhány cikk saját ügyünkben* = *Uő, Korkívánatok...*, i. m., 137.

²² KEMÉNY Zsigmond, *Néhány szó szatmár megyéről a maga idejében* = *Uő, Korkívánatok...*, i. m., 8.

„*VOX CLAMANTIS IN DESERTO*” –
HENSZLMANN IMRE *JELLEMZETESÉNEK* RECEPCIÓJA.
A KUTATÁS LEHETSÉGES IRÁNYAI

Henszlmann Imre művészetelméleti tevékenységének a meghatározó és számos irodalomtörténész által is értelmezett, egyszersmind vitatott, központi helyen álló terminusa a *jellemzetes*, amely pályája elején elsőként a *Párhuzam az ó és újkor művészeti nézetek és nevelések közt különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon*¹ című értekezésében jelenik meg a legkidolgozottabban, és élete végén még visszatér *A képzőművészetek fejlődésében* is.² A *jellemzetes* fogalom vizsgálata, tartalmának lehetőség szerint minél pontosabb meghatározása nemcsak Henszlmann életműve és esztétikája szempontjából fontos és megkerülhetetlen feladat, hanem a korszak irodalomkritikai tevékenységét és művészetelméletét tekintve is.

Éppen ezért eddigi kutatásom első lépéseként a *jellemzetes* fogalmi értelmezését végeztem el a *Párhuzam* alapján.³ Szövegválasztásom oka – azon túl, hogy a terminus definíciója ebben az értekezésben a legalaposabb –, hogy Henszlmann ebben a dolgozatban foglalja össze tevékenysége alapvető téziseit. Ahogyan Korompay H. János megfogalmazza: „[s]aját helyzetének hallatlan nehézségeit is fölvezolja a kritikus azáltal, hogy az előtte álló feladatokat összefoglalja, s így a *Párhuzam* végeredményben egyszerre összegzése a Pestre költözött Böhmtanítvány tanulóéveinek, életterve a művészettörténet leendő egyetemi tanárának, s jelentős előlegezése az 1840-es évek számos irodalomkritikai érdekű fejleményének”.⁴ Henszlmann életműve páratlanul sokirányú, de a *Párhuzamban* megfogalmazott terminológiát és szempontrendszert minden kontextusban és egész tudományos diskurzusában, mindvégig konzekvensen alkalmazta. Tehát egész irodalmi,

¹ HENSZLMANN Imre, *Párhuzam az ó és újkor művészeti nézetek és nevelések közt különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon* = Uő, *Válogatott képzőművészeti írások*, szerk. TIMÁR Árpád, Bp., MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 1990, 8–17.

² HENSZLMANN Imre, *A képzőművészetek fejlődése* = Uő, *Válogatott képzőművészeti... , i. m.*, 120–132.

³ KAPUSI Angéla, *A „jellemzetes”, az „eleven” és a „célirányos” fogalma Henszlmann Imre művészetelméletében* = *Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2013. november 7.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerk. BARNÁ László, HUSZTI Tímea, Miskolc, Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2014, 42–47.

⁴ KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai, 1998, 106.

képzőművészeti és nemzetépítő programjának az alapját képezi a *jellemzetes* és annak „számonkérése a hazai művészetek gyermekkorában”.⁵

Henszlmann művészetelméletének és gyakorlati tevékenységének egyaránt meghatározó terminusának, a *jellemzetes*nek az értelmezése és kontextusainak vizsgálata után arra a következtetésre jutottam, hogy a fogalom nemcsak Henszlmann esztétikájának, hanem az 1840-es évek irodalomkritikájának is az alapja lett.

A *jellemzetes* német megfelelőjét, a *das Charakteristische* fogalmát a 19. század elején a német esztétikában már széles körben alkalmazták, elsőként Aloys Hirt,⁶ majd Friedrich Schlegel, Goethe és Meyer. Használata azonban sohasem vált központi és szilárd esztétikai terminussá. Alessandro Costazza szerint ennek oka először is a fogalom meghatározatlansága vagy inkább a meghatározhatatlansága, ugyanis a karakterisztikusnak többféle értelmezése létezett, és mindenki tartotta magát a sajátjához.⁷

A kérdés számomra az volt, hogy Henszlmann honnan, kitől és milyen tartalommal vette át a *jellemzetes* normáját. A válasz pedig a *Párhuzamban* található. Henszlmann az értekezésben sorra veszi a német esztétikusok művészetelméleteinek alapjait – azzal a céllal, hogy bizonyítsa a szép fogalmának definiálhatatlanságát, ezáltal a használhatatlanságát –, és eközben Hirt nézetéről a következőképpen ír: „a legnevezetesebb Hirté, ki minden művészetet a’ jellemnek ábrázolására szorít. Kétségen kívül van, hogy a jellem vagy character a’ művészeti előadásnak fő kellékeihez tartozik; továbbá azt sem lehet tagadni, miszerint a’ jellem fogalma sokkal bővebb a szép fogalmánál”. Majd zárásként ezt olvashatjuk: „de még e fogalommal sem telik meg egészen a’ művészeti előadás köre, mint azt alább látni fogjuk. [Itt az értekezés tulajdonképpeni céljára, magának a *jellemzetes*nek a saját maga általi definíciójára utal.] Más oldalról ezen a’ jellemesről alakult nézetek még nem foglalják magukban az anyagot, mellynek tekintetbe vétele, mint látandjuk olly annyira fontos, hogy a’ nélkül semmiféle művészeti gyakorlatot képzelni nem lehet”.⁸ Így tehát még a Hirt-féle *das Charakteristische*-fogalom sem elegendő a művészet elvének meghatározására, ezért bővíti Henszlmann a maga szándékainak megfelelő értelemmel a terminus jelentését: ez pedig a *nemzeti jellemzetes*ben

⁵ Uo.

⁶ Hirt 1797-ben publikált dolgozatával nemcsak bevezette a karakterisztikus kategóriáját az esztétikai diskurzusba, hanem komoly vitát generált vele: Aloys HIRT, *Versuch über das Kunstschöne*, Die Horen, 7(1797), 1–37.

⁷ Alessandro COSTAZZA, *Das „Charakteristische” ist das „Idealische”*: Über die Quellen einer umstrittenen Kategorie der italienischen und deutschen Ästhetik zwischen Aufklärung, Klassik und Romantik = *Goethezeitportal*, 1997, http://www.goethezeitportal.de/db/wiss/epoche/costazza_charakteristische.pdf (2014. 03. 04.), 1–2.

⁸ HENSZLMANN, *Párhuzam...*, i. m., 4.

írható le. Mondhatni, Hirtnek az ‘individuálisan karakterisztikus’ művészeti elvárását a ‘nemzeti karakterisztikus’ követelményével módosította, amelyben persze az individuális ugyanúgy jelen van, csak a nemzeti egészre kiterjesztve.

A német előzmények és Henszlmann tevékenysége jelentőségének – miszerint a magyarországi esztétikai diskurzusba a fogalmat ő vezette be és népszerűsítette – rögzítése mellett még fontosabb Henszlmann *jellemzetes*ének a fogalomtörténeti jelentősége: a *jellemzetes* tartalmi megújítása. Ez pedig abban foglalható össze, hogy a terminust az irodalom nemzeti megalapozásának részévé tette, ‘nemzetkarakterisztikává’ alakította át, holott ilyen vonatkozása a német esztétikában nem volt.

Dolgozatom témája és célja az előzőekben bemutatott kutatásom folytatásának, lehetséges irányainak felvázolása az eddigi eredmények fényében. Ugyanis, bár a Hirt által 1797-ben a német esztétikai diskurzusba bevezetett karakterisztikus kategóriája abban az évben folyamatosan alkalmazott és vitatott fogalom volt, sohasem vált központi és szilárd esztétikai terminussá. Analóg módon, a Henszlmann-féle *jellemzetes* használata is a korabeli és későbbi magyarországi nyelvhasználatban és művészeti-esztétikai terminológiában kérészerű volt. Ezt mintegy leképezi a fogalom megjelenése, majd teljes eltűnése a szótárakból. Az 1865-ben megjelent, Czuczor Gergely és Fogarasi János által szerkesztett *A magyar nyelv szótára* szócikkei között olyan szavakat találtam, mint *jellem*, *jellemes*, *jellemzet* és a *jellemzetes*. A *jellemzetes* szócikk a következő: „[m]ondják kiváltképen a szép műről, mely a maga nemében sajátosság jellemmel bír, és pedig mind tárgyilag, mennyiben a szépmű azzá lesz, aminek lennie kell, mind alanyilag, mennyiben a műbíró egyéniségét kitünteti. A valódi jeles írók művei jellemzetesek. Vörösmarty lantos, és hősi költeményei jellemzetes művek.”⁹ A szócikkből jól látszik, hogy az *alanyi* és a *tárgyilagos jellemzetes* terminust abban a jelentésben használja, amelyet Henszlmann Imre a *Párhuzamban* rögzített.¹⁰ A *nemzeti jellemzetes*, amelyet Henszlmann a terminus harmadik komponensének tartott,¹¹ már itt sem szerepel. Később, a 20. században és napjainkban megjelent értelmező szótárakban már csak a *jellem*, *jellemes* és a manapság használt *jellegzetes* terminusok leírása található.¹²

Ez az áttekintés persze csak informatív jelleggel mutatja a fogalom használatának megszűnését, pontosabban a lexéma nyelvtörténeti szerepét, annak teljes kihalálását, átalakulását illusztrálja a magyar nyelvben, amelyről mégis azt gondolom, mindenképp jelzésértékű. A valódi kérdés azonban az, hogy a Henszlmann által a

⁹ *A magyar nyelv szótára*, szerk. CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, Pest, Emich Gusztáv Magyar Akadémiai Nyomdász, 1865, 251.

¹⁰ HENSZLMANN, *Párhuzam...*, i. m., 8–11.

¹¹ *Uo.*, 11–13.

¹² *A magyar nyelv értelmező szótára*, szerk. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., Akadémiai, 1965, 645–646; *Magyar értelmező kéziszótár*, szerk. PUSZTAI Ferenc, Bp., Akadémiai, 2003, 598–599.

németektől átvett és közvetített fogalom jelentéstartománya talált-e követőkre a magyarországi esztétikai diskurzusban és az irodalomkritikában, s amennyiben így volt, akkor milyen formában és értelemben.

Ezekre a kérdésekre keresem a választ, amelynek irányai a következőkben foglalhatóak össze: a *jellemzetes* korabeli recepciója, a *jellemzetes* megjelenése Henszlmann dramaturgiájában és a korabeli magyar drámairodalom és színházi ízlés kontextusában, és Henszlmann komparatív gondolkodásának elsősége, amely része nemzetépítő tevékenységének.

A *jellemzetes* korabeli recepciója egy használatbeli felívelést, majd hanyatlást mutat. Véleményem szerint ennek egyik oka Henszlmann írásának, a *Párhuzamnak* a népszerűtlensége. Henszlmann Imrét a kassai iskolai bizonyítványában magyar anyanyelvűnek mondják, de már kisiskolásként beszélt németül, szlovákul és latinul.¹³ Ennek ellenére Henszlmann a szülői házban magyar nyelvet nem hallott, nem beszélte. Amikor az eperjesi iskolai évek alatt, Pulszky Ferencsel együtt belépett a Nyelvmívelő Társaságba, csak akkor kezdett el magyarul tanulni.¹⁴ Így tehát az 1841-ben megjelent *Párhuzam* studiuma „szintolly fárasztó mint tanulságos a’ nyelv miatt”¹⁵ – írja Pulszky bírálatában. Ezen kívül a bíráló megjegyzi, hogy a művészetről szóló magasztos tartalom nincs ugyanolyan művészi formában szerkesztve, a nyelv sokszor hibás és stílusa sokszor németes.¹⁶ Ebből következően pedig valószínű, hogy a művet kevesen olvasták, és csak Pulszky bírálatából és kisebb népszerűsítő kiadványokból ismerték meg a tartalmát.

Henszlmann irodalomkritikai normarendszerének, középpontjában a *jellemzetes* terminusával, a korabeli ambivalens recepciója, majd háttérbe szorulása azonban nemcsak a *Párhuzam* szerzőjének németajkú voltával hozható összefüggésbe. A korszak feladata, a művészetkritika szempontrendszerének a megteremtése egyzersmind a művészetekről való szakszerű beszédmód kialakításának a feladatát is jelentette. A művészetkritika és az esztétika magyar terminológiájának a kialakítását tette szükségessé, amelynek alapját ekkor a német esztétika terminológiájának átvétele, tehát annak magyarra fordítása jelentette. Nem véletlenül hivatkozik Henszlmann a *Párhuzamban* Hirtre,¹⁷ *A hellen tragoediában* A. W. Schlegelre¹⁸

¹³ Henszlmann Imre (1813–1888): *Kiállítás születésének 200. évfordulója alkalmából*, szerk. BUBRYÁK Orsolya, Bp., Argumentum, 2013, 6.

¹⁴ SCHAUSCHEK Árpád, *Henszlmann Imre*, KISFTÉ, 21(1918), 155.

¹⁵ PULSZKY Ferenc, *Párhuzam az ó és újkor (i) művészeti nézetek és nevelések (nevelés) közt, különös tekintettel a’ művészeti fejlődésre Magyarországon*, írta Dr Henszlmann Imre. Pesten, nyomtatta Landerer és Heckenast 1842. n8. 134., Ath, 1842/15, 118.

¹⁶ Uo.

¹⁷ HENZSLMANN, *Párhuzam...*, i. m., 4.

¹⁸ Az értekezés elején rögzíti munkájának célját és a felhasznált eszközöket, közöttük pedig a forrásokat is, akikre a későbbiekben folyamatosan hivatkozik: „[v]izsgálatomat főképp a’ ránk maradt *hellen tragicusok’ munkáira* fogom építeni, mikhez mint segédeszközöket, a’ hol szükséges lesz, hozzá

mint fő forrásaira, ahogy Erdélyi sem ok nélkül fordította és jelentette meg a német esztétikai irodalom több írását is.¹⁹ Az idegen, a német volt a minta, amelyet nyelvi-ileg is sajátta, magyarrá kellett tenni.

A másik ok, ami miatt a *jellemzetes* nem lett népszerű és sokak által alkalmazott esztétikai kategória, az Henszlmann egész irodalomelméleti és kritikus tevékenységének a méltatlan elfeledésében összegezhető. 1830 az irodalom és a magyar irodalomkritika történetében is korszakhatárnak tekinthető, ugyanis Kisfaludy Károly halála után, a kritikus gyakorlatban Bajza–Toldy–Vörösmarty triászának tevékenysége és romantika-felfogása válik irányadóvá. A polgári nemzet előmozdítása, a nemzeti irodalom összefogó eszméje és az ideológiai alapoknak a megteremtése a korabeli irodalomkritika legfontosabb feladata. E szellemiség meghatározója a francia romantika, műfajok terén pedig a dráma és a színház forradalma.²⁰ A következő évtized egy újabb korszakváltás, a romantika óta kibontakozó népiesség elmélyülésének és erősödésének az időszaka.²¹ Ekkor lép fel Petőfi Sándor, akinek alakja és költészete egyenlővé válik a népiességgel.²² „A »népies« egy új fázisa vala a nemzeti költészet fejlődésének – írja Gyulai Pál *Petőfi Sándor és lírai költészetünk* című dolgozatában –, a nemzeti szellem új hódítmánya erősebb alapon, tágabb láthatárral.”²³ Petőfi fellépésének és a népiesség teljes kibontakozásának előzménye az 1840-es évek elején bekövetkező paradigmaváltás, az addigi irodalomkritika triászának szerepváltása,²⁴ és Henszlmann Imre 1841-ben megjelent *Párhuzama*, amely Erdélyi János elméleti tevékenységével együtt azt az irodalomkritikát készítette elő, amely jelentős szerepet játszott Petőfi és Arany fogadtatásában.

Ebben a folyamatosan alakuló időszakban lépett fel Henszlmann merőben új irodalomelméleti és kritikai gondolkodásával, illetve annak programszerű megfogalmazásával. Henszlmann megismerte, elsajátította és átültette a honi esztétikai diskurzusba a német forrásokat, közöttük Hirt *das Charakteristische* fogalmát, ezzel előkészítette és megalapozta a következő korszak kritikai tevékenységét. A kérdés azonban az, hogy a *jellemzetes* művészet követelménye mennyiben és ho-

csatlandom [...] az újabb néhány jobb *criticusok*’ főképp *Schlegel Ágoston Vilmos*’ nézeteinek vizsgálatát.” HENSZLMANN Imre, *A’ hellen tragoedia tekintettel a’ keresztény drámára*, 1846 (Kisfaludy Társaság Évtapjai, 5), 131.

¹⁹ KOROMPAY H., *A „jellemzetes” irodalom jegyében...*, i. m., 277.

²⁰ FENYŐ István, *Valóságábrázolás és eszményítés: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1830–1842*, Bp., Akadémiai, 1990, 9–35.

²¹ *Uo.*, 435.

²² „A fiatal irodalomnak tulajdonképpen Petőfi vala képviselője, s általában a líra, mely új hangon, új eszméket kezdte pengetni.” *Gyulai Pál válogatott művei*, szerk. ILLÉS Endre, PÁNDI Pál, SÓTÉR István, Debrecen, Szépirodalmi, 1989, 447.

²³ *Uo.*, 465.

²⁴ Erről részletesebben ld. KOROMPAY H., *A „jellemzetes” irodalom jegyében...*, i. m., 13–25.

gyan készíti elő Petőfi fellépését, és mely pontokon találkozik Arany kritikusai nézeteivel, valamint a *jellemzetes* hogyan viszonyul vagy találta meg önkifejeződését az Erdélyi–Arany–Gyulai-féle népiesben. A válaszok még váratnak magukra, az azonban már most valószínűsíthető, hogy a korszakban bekövetkező irodalmi-estétikai paradigmaváltás más irányokat vett, mint amelyet Henszlmann tervezett és hirdetett.

Henszlmann művészetelméleti tevékenységének vizsgálata mellett és azzal összefüggésben, a dramaturgiája és annak a korabeli magyar dráma és színházi ízlés kontextusában való vizsgálata jelenti kutatásom következő fő irányát. Henszlmann az idealizálás és a stilizálás következetes ellenzőjeként kéri számon a *jellemzetes* normáját a korabeli színházi életet bíráló kritikáiban. Célja „a’ jellemet vagy is inkább a’ jellemeket a’ tökéletes keresztényi drámának olly alapjaként mutatni ki, mellyből egyedül fejleszthetni ki sikeresen a’ cselekvényt és a’ mesét szerkeszthetni”.²⁵ A magyar dráma ebben az időszakban a francia mintát követte, a saját nemzeti színház megkonstruálása még váratott magára, és viták folytak körülötte. Henszlmann dramaturgiai nézeteinek alapja: „a’ cselekvénynek drámában a’ jellemekből kell kifejtetnie”.²⁶ A dráma alapelveinek meghatározása során éppen azzal a normarendszerrel találkozhatunk, mint a *Párhuzamban*, csak az irodalom műfajaira adaptálva: a líra Henszlmann-nál alanyi, az epikában vegyítve van az alanyi és a tárgyilagos, a drámában pedig tökéletesen megvalósul a tárgyilagos.²⁷ S míg a képzőművészetben a művészek legfőbb feladata a *nemzeti jellemzet* követelményének megfelelően alkotni, úgy a drámában a költő „legfensőbb föladata az embert, mint az isten’ világának legtökéletesebb ismert lényét, annak erejét, cselekvőségét, és jellemét ábrázolni”.²⁸

Mindebből jól látható, hogy azok az alapelvek, amelyek a *Párhuzamban* rögzítve vannak a képzőművészet feladataként, következetesen megjelennek a drámaírás kritériumaként is. Így tehát elengedhetetlen feladat *A’ hellen tragoedia tekintettel a’ keresztény drámára* című értekezés részletes elemzése, valamint Shakespeare drámáinak a Henszlmann-féle értékelését vizsgálni a korabeli Shakespeare-kultusz kontextusában. A kérdésfelvetés és vizsgálat számomra már nem a jól ismert Henszlmann és Bajza közötti tragikumvita menetére és eredményére irányul – ezt a munkát már Széles Klára és Korompay H. János elvégezte²⁹ –, hanem a magyar dráma és színházi ízlés további alakulástörténete felől, retrospektív módon mérleg-

²⁵ HENSZLMANN Imre, *A’ dráma’ alapelvei*, RPD1, 1843/3, 75–76.

²⁶ *Uo.*, 110.

²⁷ *Uo.*, 77.

²⁸ *Uo.*, 79.

²⁹ A vita állomásairól és téziseiről részletesebben ld. KOROMPAY H., *A „jellemzetes” irodalom jegyében...*, i. m., 112–142; SZÉLES Klára, *Henszlmann Imre művészetelmélete és kritikusai gyakorlata*, Bp., Argumentum, 1992, 46–63.

re téve Henszlmann dramaturgiai nézeteit: Szigligeti Ede, a népszínmű és a népdráma kísérleteinek, valamint Péterfy Jenőnek a 19. század második felében írt drámaelméleti munkáinak összefüggésében.

A harmadik kutatási irány, amely ugyanúgy nem választható el az előző kettőtől, mint ahogy azok sem egymástól, Henszlmann gondolkodásmódja és módszere: a komparatiztika, amely Henszlmann életművének egészére jellemző, és amelyet valamennyi munkájában alkalmazott, a legnyilvánvalóbban *A hellen tragoediában*. A komparatiztika Henszlmann-nál látásmód is, amelynek alapja és háttere enciklopédikus műveltsége, nyelvtudása (német, angol, francia, latin), az irodalom és a képzőművészetek egyenértékű ismerete, Európa beutazása, alapos megismerése, ezzel együtt a polgári élet és kultúra elsajátítása. Henszlmann világirodalmi kontextusban nyilatkozik meg elméleti és kritikai írásaiban egyaránt, és ebből a tapasztalatból, tudásból és látásmódból fakad, hogy külföldi példákra hivatkozva hiányolja azt a polgári értelmiséget és kritikusai nemzedéket, amely képviselhetné a művelődés ügyét, és amelyhez ő maga is tartozott. Mindezekre utal Korompay H. János is Henszlmann elméleti és kritikai tevékenységét illetően: „világirodalmi összefüggésekben gondolkodik és ritkán viszonyít hazai előzményekhez; a konkrét műveket pedig eszményeihez és követendő példákhoz viszonyítja.”³⁰

Ezt a gondolatot tovább építve: az Erdélyi Jánossal történő közös munka eredményeként Henszlmann az összehasonlító népmesekutatás hazai kezdeményezőjeként tett kísérletet az addig feltárt anyag rendszerezésére. Szerinte a nemzeti önismeret célja szükségessé teszi a különböző nemzetek szembesítését, így tehát az elméleti munkákban hangoztatott *jellemzetes* normája a néphagyomány vizsgálatában is magában foglalja a nemzetközi összehasonlítás követelményét.³¹ A komparatív módszer tehát része lett nemzetépítő tevékenységének és Henszlmann-nak az esztétikai-kritikai munkáról alkotott elvárásainak is: „a’ műcritica’ egyik fő feladata, az egyes művészetek’ egymás közti viszonyait meghatározni; mert e’ viszonyokból mutathatni ki leginkább azon rokonságot, mely a’ külön művészetek közt létezik”.³²

Henszlmann tehát az a 19. századi irodalomkritikus, aki bejárta külföldet, és magáévá tette azokat az eszméket, módszereket, látásmódot, amelyek nyugaton már erőteljesen éltek, Magyarországon azonban csak derengeni látszóttak. Korának legfőbb jellemzője a saját nemzeti művészet és irodalom megteremtésének programja volt, amelyet Henszlmann mind a terminológiájában, mind esztétikai és poétikai rendszerét tekintve merőben új, nemzetközi látásmódjával és modern koncepcióval kívánt elősegíteni. Azonban, miként Pulszky Ferenc írja a *Párhuzam-*

³⁰ KOROMPAY H., *A „jellemzetes” irodalom jegyében...*, i. m., 140.

³¹ *Uo.*, 185.

³² HENSZLMANN, *A’ hellen tragoedia...*, i. m., 128.

ról szóló bírálatában, „Henszlmann ur’ szava is vox clamantis in deserto”³³ maradt. Henszlmann hiába dolgozott Erdélyivel együtt a hazai irodalom megújításán és a népi és nemzeti költészet egymásra találásán az *Egyéni és eszményi* soraiban, mégis elhalványult neve, ahogyan a *jellemzetes* normája is feledésbe merült a honi irodalomtörténetben.³⁴ Dolgozatomban a lehetséges okok és indokok felkutatására, valamint a folytatás irányainak a felvázolására törekedtem, remélve azt, hogy mihamarabb válaszokkal is szolgálhatok.

³³ PULSZKY, *Párhuzam az ő és újkor (i) művészeti... i. m.*, 114.

³⁴ Henszlmann tevékenységének elfeledését mutatja Sötér István *Nemzet és haladás* című kötete is, amelyben a korszak irodalmát és Erdélyi János tevékenységét tárgyalva nem említi Henszlmann munkásságát és jelentőségét. SÖTÉR István, *Nemzet és haladás: Irodalmunk világos után*, Bp., Akadémiai, 1963.

HATÁRÁTLÉPÉSEK A VIKTORIÁNUS FÉRFI–NŐI KAPCSOLATBAN. MANIPULÁCIÓ ÉS VÁLTOZÓ HATALMI VISZONYOK CHARLOTTE BRONTË *JANE EYRE* CÍMŰ REGÉNYÉBEN

Kevés olyan viktoriánus művet lehet találni Charlotte Brontë *Jane Eyre* című regényén kívül, mely ne a kor normái által meghatározott férfi–női kapcsolatot jelenítené meg. Jelen tanulmányban azt vizsgálom, hogyan változik Jane Eyre és Mr. Rochester kapcsolata – mely a regény folyamán végig ambivalens módon viszonyul a viktoriánus szabályrendszerhez – abba az irányba, hogy Ferndeanden végül – mintegy kilépve a kor társadalmából – egy olyan alternatívát ajánljon a viktoriánus olvasók számára, mely nem a nő alá- és a férfi fölérendeltsége által definiálja a házasságot. A szoros szövegolvasás módszerével követem végig a két főszereplő viszonyának változásait, különös figyelmet fordítva egyrészt a manipulációs törekvésekre – melyek esetében az önkontroll jelentőségének vizsgálatát is fontosnak tartom –, másrészt az alá- és fölérendeltségi viszonyok változásaira. Továbbá a viktoriánus kor normáira hivatkozva bizonyítom a regényben megjelenő férfi–női viszony forradalmiságát.

Jane és Rochester először Thornfielden kívül, tehát azon a területen kívül találkoznak, ahol Rochester egyértelműen Jane felett áll. Nem ismerik egymást, és épp ezért a társadalomban elfoglalt beosztott-uraság szerepüknek nem kell megfelelniük, viszont még így is megdöbbentő, hogy már ekkor elutasítják a viktoriánus viselkedési normákat. Gilbert és Gubar szerint ez egy mesebeli találkozás,¹ de Séllei úgy gondolja, hogy a mesei hagyományt Brontë „megfordítja”: tradicionálisan férfi mesehősként ábrázolja Jane-t (szegénylegény, legkisebb királyfi), és nőként Rochestert (királykisasszony).² Én úgy látom, hogy nem egyszerűen felcserélődnek a mesei tradíció és a viktoriánus normák által meghatározott nemi szerepek, hanem a mű során ezen szerepek újra és újra megkérdőjeleződnek, míg végül Ferndeanden teljes mértékben eltörölődnek. A mesei hangulatot a mitikus elemek hangsúlyozása is erősíti, például Jane Rochester kutyáját Gytrash-nak, a legendás fekete kutyának véli.³ Thornfieldben Jane-t Rochester boszorkánynak nevezi. Ez a két természetfölöttséget sugalló elnevezés azt jelzi, hogy mindketten elismerik

¹ Sandra M. GILBERT, Susan GUBAR, *The Madwoman in the Attic*, New Haven–London, Yale University Press, 1984, 351.

² SÉLLEI Nóra, *Lánnya válik, s írni kezd: 19. századi angol írónők*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 170.

³ GILBERT–GUBAR, *i. m.*, 351.

a másik erejét: spirituálisan egyenlők,⁴ úgy vélem, ez Rochester esetében különösen fontos, hiszen ezáltal azt ismeri el, hogy Jane-nek (egy női beosztottnak) hatalma van fölötte.

Séllei szerint „Jane, amikor azon gondolkozik segítsen-e Rochesternek, egyértelműen a romantikus szerelmi történetek és az illedelmes társalgás kódjainak hiánya miatt, azok ellentétében dönt úgy, hogy felajánlja a segítségét,”⁵ de véleményem szerint ez sokkal inkább tudatos lázadásnak tekinthető, mivel neveltetésének fő célja mind Gatesheadben, mind Lowoodban az illedelmes, szociális helyzetének megfelelő alázatos viselkedés megtanítása volt. Úgy vélem, ebben a jelenetben azáltal, hogy Jane ajánlja fel Rochesternek segítségét – a férfi felszólító mondatai ellenére is – övé az irányító szerep a találkozásuk során, mintegy ő kezdeményezi a normaellenesen működő kapcsolat kialakulását saját normaellenes viselkedésével.

Clements úgy véli, azáltal, hogy mindkét főszereplőt csúnyának ábrázolja Brontë, felkészíti az olvasókat a megszokottól eltérő befejezésre.⁶ Jane saját bevalása szerint épp Rochester szépségének hiánya és modorának faragatlansága miatt mer segíteni Rochesternek, ezért tartja hasonlóknak magához,⁷ hiszen az első azt jelzi, hogy Rochester testileg nem áll felette, csak társadalmilag, a második pedig azt, hogy Rochester Jane-hez hasonlóan elutasítja a viktoriánus viselkedési normákat.

Annak ellenére, hogy egyenrangúként kezelték egymást első találkozásukkor, Thornfieldben semmiképp sem tekinthetőek annak, hiszen Jane nevelőnő, Rochester pedig az uraság. Habár spirituálisan egyenlők,⁸ s annak is tekintik egymást első találkozásuktól kezdve, Rochester nem képes megfedkezni a társadalmi helyzetük különbségéről: ennek köszönhető, hogy folyton váltakozik a beszédmódja a hierarchián – ilyen, amikor parancsolgat Jane-nek – és az egyenlőségen – amikor nyíltan beszélget Jane-nel a korábbi tapasztalatairól, vagy amikor Jane véleményét kéri ki – alapuló diszkurzusok között. Ez a változó beszédmód Jane-nek is feltűnik, ezért is jelenti ki, hogy Rochester „nagyon szeszélyes és kiszámíthatatlan”.⁹

⁴ *Uo.*, 352.

⁵ SÉLLEI, *i. m.*, 171.

⁶ Marcelle CLEMENTS, *Afterword* = Charlotte BRONTË, *Jane Eyre*, New York, Signet Classics, 2008, 462–470.

⁷ „Elméletben nagy tisztelettel viseltem a szépség, az elegancia, a választékos modor, a vonzó megjelenés iránt. De ha ezekkel a tulajdonságokkal egy férfi képében találkozom, ösztönösen megéreztem volna, hogy semmi közünk egymáshoz, és ezért messze elkerültem volna az illetőt, mint ahogyan a tüzet, a villámot, mindent – ami csillogó, de idegen, elkerül az ember.” Charlotte BRONTË, *Jane Eyre*, ford. RUZITSKA Mária, Bp., Európa, 1984, 150.

⁸ GILBERT–GUBAR, *i. m.*, 352.

⁹ BRONTË, *i. m.*, 167.

A nyelv manipulációs eszközként való használata azonban nem csupán Rochester-t jellemzi. „A nyelvi formulák mögé bújás, illetve általában a nyelv [...] elrejtő funkciója az, ami a thonfieldi nyelvhasználatban újdonság Jane számára [...] Jane egyrészt attól való félelmében nem beszél, hogy kiszolgáltathatja magát, másrészt büszkeségből.”¹⁰ Míg Rochesternek Bertha létezésének titkolása miatt van szüksége arra, hogy a nyelvet önvédelemként használja,¹¹ Jane így próbálja eltitkolni az azon társadalmi normákkal ellenes érzéseit, amelyek megtiltják a nevelőnő szerelmét a munkaadója iránt. A nyelv ilyen használata erős önkontrollra utal mindkét főszereplő esetében, és Rochester maga is észreveszi, mennyire kontrollálja magát Jane a jelenlétében.¹²

Habár, mint láthattuk, kapcsolatuk kezdetét Jane irányította, Rochester felsőbbrendűséget és így jogot követel annak alakulásának irányítására kora és tapasztalata alapján,¹³ Jane azonban ezt megtagadja tőle.¹⁴ Maga a tény, hogy Rochester nem tartja egyértelműnek, hogy ő Jane felett áll, s nem a társadalmi helyzetük közti különbségre hivatkozik, azt mutatja, hogy egyikük sem a viktoriánus konvenciók alapján határozza meg kapcsolatukat.

Mielőtt továbbhaladnánk Jane és Rochester kapcsolatának vizsgálatával, érdemes kitérni arra is, miként jelennek meg Rochester más partnerei vagy partnereinek vélt nők a műben. Céline Varens a lánya, Adèle révén van jelen, aki nagyon sok tekintetben hasonlít a francia balett-táncosnő édesanyjára, s Rochester és a kislány sokszor ellentmondásokkal teli apa-lánya kapcsolata is Céline Varens és Rochester szerelmi viszonyát idézi. Ez a kapcsolat, s így a történet, amelyet Rochester elmesél Jane-nek Céline-ről, azt a viktoriánus normák által megszabott férfi-női kapcsolatot idézi, amelyet egyértelműen a férfi irányít, nemcsak társadalmi helyzete, de pénze segítségével is. A fizetett szerető magasabb társadalmi körökben elfogadott volt a még oly szigorú viktoriánus korban is, és a történetet magát is Rochester teljesen átlagosnak tartja.¹⁵ Annál különösebb, és annál inkább ellentmond viszont a kor normáinak az, hogy erről a kapcsolatról Rochester beszámol egy fiatal lány-

¹⁰ SÉLLEI, *i. m.*, 172–173.

¹¹ *Uo.*, 173–174.

¹² „Ösztönösen fegyelmezi arcvonásait, mozdulatait, elfojtja a hangját, és fél vidáman mosolyogni, fesztelenül beszélni, gyorsabban mozogni, egy férfi... társágában.” BRONTË, *i. m.*, 182.

¹³ „Hát akkor először ismerje el, hogy a már említett alapon jogom van egy kicsit fölényesnek, nyersnek, talán szigorúnak is lennem. Egyrészt, koromat tekintve [...] másrészt [...] rengeteg tapasztalatot szereztem.” *Uo.*, 175.

¹⁴ „Én azt hiszem, uram, pusztán azon az alapon, hogy idősebb és többet látott a világból, mint én, nincs joga parancsolniá nekem.” *Uo.*, 175–176.

¹⁵ „Úgy látszik, nem volt tehetségem ahhoz, hogy a romlásnak és a gyalázatnak legalább új útját keressem.” *Uo.*, 185.

nak, a nevelőnőnek, Jane Eyre-nek, és Rochester is felismeri ezt.¹⁶ Jane tehát „különös”, nem a viktoriánus gondolkodás által meghatározott nő – sok tekintetben Céline Varens ellentéte –, s épp ezért nem kell a normák szerint viselkedni vele.

Berthát, Rochester örült feleségét sokan Jane doppelgängereként értelmezik,¹⁷ magam azonban sokkal inkább a viktoriánus normák fenntartóját látom benne, hiszen mindig akkor jelenik meg, amikor Jane és Rochester valamilyen formában megszegik, vagy megszegni készülnek a kor normáit. Mikor Rochester mesél Jane-nek Céline Varensről, ezzel áthágva a nevelőnő és az uraság közti határvonalat, Bertha felgyújtja Rochester ágyát. A következő alkalommal a cigányasszony-jelenet után tűnik fel Bertha, mely jelenet bár Rochester manipulációs próbálkozásaként kezdődik, Gilbert és Gubar szerint azért fontos, mert Jane és Rochester egyenlőségtudata kiemelten jelenik meg ebben a részben, hiszen egyértelművé válik, hogy mindketten képesek átlátni egymás szerepein akár a nevelőnő-Thornfield ura, akár a cigány jósnő szerepéről legyen is szó.¹⁸ Bertha harmadik közbeavatkozási kísérlete az, amikor széttépi Jane fátylát az esküvő előtt. Ez az a pont, amikor Jane és Rochester végérvényesen a viktoriánus normákat megszegve lépnek fel – nem csupán a poligámia miatt, hanem azért is, mert Rochester módos emberként egy nevelőnőt venne feleségül. Végül a házasságot az akadályozza meg, hogy fény derül Bertha léteire, mintegy jelezve, hogy a viktoriánus normák által uralt világban egy ilyen egyenlőségen alapuló kapcsolat nem létezhet. Minden alkalommal, amikor Bertha megjelenik, Jane és Rochester kapcsolata egy korábbi, a normák által szabályozott fázisba kerül vissza – ez pedig a félresikerült esküvő után a legszembetűnőbb.

Blanche, akit Rochester kedvesének hisznek, és akit Rochester Jane féltékennyé tételére használ fel eszközként, külsejével Berthát, viselkedésével pedig Rochester szeretőit idézi. Társadalmilag és testileg Blanche vagy Bertha lenne Rochester tökéletes párja, de intellektuálisan csak Jane lehet egyenlő a férfival. Bár Bertha és Jane is egyenlő Rochesterrel valamilyen szempontból, Beattie tanulmánya alapján mindkét nő alárendelt szerepbe van kényszerítve a nemi, társadalmi és faji normák által.¹⁹

¹⁶ „Furcsa, hogy éppen magát választottam ki bizalmasomnak. És még furcsább, hogy ilyen nyugodtan végighallgat, mintha az lenne a legtermészetesebb dolog világon, hogy egy magamfajta férfi táncosnő szeretőjéről meséljen egy ilyen különös, tapasztalatlan kisleánynak! De éppen ez az utóbbi furcsaság magyarázza meg az előbbit [...] magát nem kell attól félni, hogy elrontják ezek a történetek. Maga nem mindennapi lélek.” *Uo.*, 188.

¹⁷ GILBERT–GUBAR, *i. m.*, 360.

¹⁸ *Uo.*, 353.

¹⁹ Valerie BEATTIE, *The Mystery at Thornfield: Representations of Madness in Jane Eyre*, *Studies in the Novel*, 28.4 (1996), 493–505.

Térjünk vissza Jane és Rochester kapcsolatának alakulására. Kiemelkedően fontos momentum a történetben, amikor vendégek érkeznek Thornfieldbe, ekkor ugyanis még láthatóbbá válik a kontraszt Jane és Rochester társadalmi helyzete és életszínvonala között. A Blanche-ról hallottak alapján rajzolt kép – mellyel saját társadalmi és fizikai alsóbbrendűségét próbálja bizonyítani önmagának – segíti Jane-t, hogy hatásosan tudja kontrollálni önmagát, s el tudja rejteni a viktoriánus normák által nem megengedett érzelmeit. Jane önkontrollja a mű során sokszor a társadalmi szabályok érdekében működik, kezdve a gyerekkorától, s ez itt is egyértelmű.

Ebben a részben látszik leginkább, hogy a nevelőnő, ha valódi felső-középosztálybeliek, illetve arisztokraták jelennek meg a színen, sokkal közelebb kerül a szolgaszerephez, hiszen Jane-nek tanítványa oktatása helyett a konyhán kell segédkeznie. Jane azonban intellektuálisan a társadalmilag magasabb szinten álló társaság fölé helyezi és Rochesterrel egyenértékűnek tartja magát.²⁰ Peters kiemeli, hogy ebben a részben a személyisége miatt tekinti magát Rochesterrel egyenlőnek, nem pedig születés alapján, ami ellentmond a szokásrendnek.²¹

A mű egésze során Rochester sokszor játszmák és manipuláció révén akarja megszerezni Jane-nel való kapcsolatában az irányító szerepet, annak ellenére, hogy több alkalommal biztosítja Jane-t egyenlőségükről. Ez pedig véleményem szerint arra utal, hogy nem képes teljesen elszakadni a társadalmi normák által előírt viselkedéstől, s ahogyan a beszédmódja, úgy viselkedése is a normakövetés és a normaszegés között ingadozik. Normakövetést mutató viselkedésmódról főleg Bertha megjelenései után, illetve a vendégek thornfieldi tartózkodása során beszélhetünk, ami azt mutatja, hogy Bertha és a vendégek is a viktoriánus szabályrendszert jelenítik meg Rochester számára. A vendégek meghívása már önmagában is manipulációs próbálkozás volt Rochester részéről, hiszen egyrészt így akarta megmutatni Jane-nek a társadalmi fölényét – talán azért, hogy így is vonzóbbnak láttassa magát –, másrészt pedig Blanche jelenlétével képes volt féltékenyvé tenni Jane-t. Amíg a vendégek Thornfieldben maradnak, Rochester többféleképp próbálja manipulálni Jane-t: ahogyan említettem, az egyik legfontosabb ilyen alkalom a cigányasszony-jelenet.

Amikor a Bridewell nevet játssza el Rochester és Blanche, az utolsó jelenetben Rochester leláncolt férfiként jelenik meg, ami Séllei szerint értelmezhető úgy is, „hogyan a nemek közötti viszonyrendszer rabbá teszi a férfit is – bizonyos szerepek

²⁰ „Nekik nem jelenti azt, amit nekem – gondoltam –, nem az ő fajtájuk. Sokkal inkább olyan, mint én, igen, ebben biztos vagyok, rokon léleknek érzem, s habár származás és vagyon tekintetében tátongó úr választ el tőle, van valami az agyamban és a szívemben, a véremben és az idegeimben, ami szellemi rokonává tesz.” BRONTË, *i. m.*, 229.

²¹ John G. PETERS, *Inside and Outside: Jane Eyre and Marginalization through Labeling*, Studies in the Novel 28.1 (1996), 57–75, 64.

rabjává – akárcsak a nőt”.²² Ez pedig a mű központi kérdésének tekinthető, hiszen épp e korlátozó szerepek kérdőjeleződnek meg, s értelmeződnek újra a regény folyamán. A viktoriánus normák sokszor Rochester kommunikációjában is megjelennek.²³

Bizonyos szempontból a lánykérés maga is Rochester manipulációs törekvésének tekinthető, hiszen hagyja, hogy Jane azt higgye, hogy Blanche-t kívánja elvenni feleségül. A műben kiemelt fontosságú „egyenlőek vagyunk” kifejezés a lánykérés során hangzik el, mikor Jane és Rochester is egyértelműen kimondja, hogy egyenlőnek tekintik egymást társadalmi és vagyoni különbségeik ellenére, a viktoriánus normákkal ellentétben.²⁴ Továbbá ebben a szövegrészben Jane saját fölényét hangsúlyozza Rochester (és Blanche) fölött is, ez pedig azt mutatja, hogy a saját értékrendje, nem pedig a viktoriánus normák alapján értékeli a világot, hiszen számára a korban oly divatos anyagi szempontból kötött házasság elfogadhatatlan, csak a szerelmi házasságban hisz. Ez a gondolat pedig jóval túlmutat Brontë korán.

Az eljegyzés után egyre több természetfeletti kifejezést használ Rochester Jane-re és önmagára. Jane-t boszorkánynak, tündérnek, lidércnek nevezi, ami Peters szerint Jane társadalmon kívüliségére és a nők bálványokként való kezelésének hagyományára utal.²⁵ Rochester azonban önmagára is természetfeletti, ám negatív elnevezéseket használ (ördög, emberevő óriás), ez pedig a konvenció nem tradicionális használata mellett, „egy olyan korban, amikor minden férfit »szörnyetegként« definiáltak”²⁶ a női szóhasználat ismeretét és az ellene való lázadást jelezheti. Peters azt írja, hogy ellentétben azzal, hogy Rochester elfogadja a 19. századi nők hagyományos szerepét, a tradicionális férfi szerepet nem, s a magára használt nem-emberi jelzők is egyre inkább Jane nem-emberi világába vezetik be, mely a közös világuk lesz.²⁷ Ez a közös világ egyértelműen Ferdean lesz, ami épp azért lehet

²² SÉLLEL, *i. m.*, 178.

²³ „Gondatlan pásztor lennék, ha a báránykamat – méghozzá éppen a legkedvesebbet – őrizetlenül otthagynám a farkasverem közelében.” BRONTË, *i. m.*, 281–282. Ebben az idézetben a katolikus hagyomány alapján Rochester az isteni hatalommal azonosítja önmagát, Jane-t pedig a hívőjeként. A vallási párhuzamok mellett azonban az is fontos, hogy Jane-t a tulajdonának nevezi, tehát a nőt a férfi tulajdonként határozza meg.

²⁴ „Tudom, nem úgy beszélek, ahogyan illik, vagy szokás beszélni, még csak nem is úgy, mintha húsból és vérből való emberek lennének; úgy beszélek, mintha már mind a ketten meghaltunk volna, és mint két lélek egyenlőkként állnánk Isten színe előtt – amint most is egyenlőek vagyunk!

– Egyenlőek vagyunk! – ismételte Mr. Rochester... – Jól mondja Jane!

– Igen, uram. Egyenlőek – és mégsem azok. Ön vőlegény, vagy rövidesen az lesz, és feleségül vesz valakit, aki nem méltó párja önnek. Valakit, akit nem szeret őszintén, akit még csak nem is kedvel. Láttam önöket együtt! Én irtóznám az ilyen házasságtól. Én tehát jobb vagyok, mint ön. Eresszen el!” *Uo.*, 329–330.

²⁵ PETERS, *i. m.*, 63.

²⁶ GILBERT–GUBAR, *i. m.*, 344. (Saját fordítás: Sch. A.)

²⁷ PETERS, *i. m.*, 64–65.

nem-emberi, mert a társadalmi konvenciók nem érvényesülnek benne. Én azonban nem értek egyet azzal, hogy Rochester teljesen elvetné a férfiak számára előírt tradicionális szerepet, hiszen a múltjában mindig aszerint viselkedett a nőekkel való kapcsolataiban, s mikor az eljegyzés után Jane-re a hagyományos női szerepet akarja rákényszeríteni, ő is a férfi konvenciónak megfelelően viselkedik. Már láthattuk, hogy Rochester bálványként kezeli Jane-t ebben az időszakban, de Jane maga is bálványként tekint Rochesterre.²⁸

A viktoriánus korban „a ház anyala”-szerep volt a női ideál, Peterson műve alapján az angyal házias, földöntúli, aszexuális, ártatlan, az otthoni környezeten kívül azonban tehetetlen.²⁹ A „ház angyalának” tere csak a ház volt, csupán annak falain belül lehetett – még oly csekély – befolyása. Úgy tűnik, Rochester is ezt a szerepet szánja Jane-nek, amikor a nevét kicseréli a sajátjával, infantilizálja, vagy át akarja alakítani a külsejét,³⁰ Jane azonban ezt elutasítja.³¹

Jane és Rochester kapcsolatának ezen időszaka a hatalmi harcról szól. Úgy tűnik, hogy Rochester az eljegyzés után nem képes egy újfajta, egyenlőségen alapuló kapcsolatot létrehozni, hanem a korábbi, viktoriánus normák által meghatározott kapcsolataiban jelenlévő konvenciókat próbálja Jane-re is ráerőltetni, ilyen a ház anyala-szerep, a nő bálványként kezelése vagy az, hogy ajándékokkal próbálja Jane-t boldoggá tenni. Rochester úgy gondolja, hogy a nőnek az esküvő után már nincs esélye a kapcsolat vagy akár saját életének irányítására, erre utal a láncra fűzés motívuma is.³² Jane felismeri ezt a törekvést, de a konvencionális női szerepet elutasítja.³³ Jane saját bevallása szerint „féken tartja”³⁴ a vőlegényét, amikor bosszantja és ugratja Rochestert, ezzel is a saját irányítása alatt tartva a kapcsolatot. Ez a hatalmi harc az oka annak, hogy kiderül Bertha létezése, és nem házasodhatnak össze. Jane ugyanis emiatt ír nagybátyjának – aki értesíti Masont a tervezett esküvőről –, anyagi támogatást remélve, hogy ezáltal is biztosítsa egyenlőségét Rochesterrel. A meghiúsult esküvő után Jane elhagyja Thornfieldet, s egyértelművé válik, hogy Rochester nem képes irányítani a lányt, aki nem hajlandó az egyértelműen alávetett pozícióval járó szeretői szerepet elfogadni.

²⁸ „Ebben az időben Istent eltakarta előlem egy teremtménye, akiből bálványt faragtam.” BRONTË, *i. m.*, 358.

²⁹ M. Jeanne PETERSON, *No Angels in the House: The Victorian Myth and the Paget Women*, *The American Historical Review*, Vol. 89, No. 3 (Jun., 1984), 677–708.

³⁰ SÉLLEL, *i. m.*, 179–180.

³¹ „Nem vagyok én angyal [...] És nem is leszek, amíg meg nem halok. Én leszek, Jane Eyre. Ne várjon tőlem semmi földöntúlit [...] Én sem várok magától semmi természetfölöttit.” BRONTË, *i. m.*, 339.

³² „De ide hallgasson – ezt suttogva mondta –, most még maga parancsol, maga kis zsarnok, hanem majd eljön az én időm is. És ha egyszer a körmöm közé kaparintom, akkor jaj magának, egy ilyen láncra fűzöm.” *Uo.*, 353.

³³ „Én nem akarok a maga angol Céline Varens-ja lenni.” *Uo.*, 352.

³⁴ *Uo.*, 358.

Miután Marsh Endben Jane megtanulta, hogyan utasítsa el még hatásosabban a szociális konvenciókat és a férfi hatalmat, Jane visszatér Rochesterhez és egyúttal ki is lép a társadalomból. Sok szempontból kívülálló Jane és Rochester Ferndeanben: nemcsak fizikailag vannak távol a társadalmi élettől, de Peters szerint Rochester sérülései, elzárkózó viselkedése és az állati, természetfölötti megnevezések is a társadalmonkívüliséget hangsúlyozzák.³⁵ A viktoriánus társadalmi korlátok itt nem hatnak, „a szerelmeseik fizikai elhatárolódása utal a spirituális izolációjukra egy olyan világtól, amiben az ilyen egyenlőségen alapuló házasság, mint az övék legalábbis ritka, ha nem lehetetlen”.³⁶ Jane hangja ekkor gyógyító erőként jelenik meg: „általa, ha mégoly jótékony hatalmat is, de hatalmat szerez a férfi fölött”.³⁷ Úgy vélem, ez a hatalmi helyzet csak rövid ideig tart, hiszen ahogy Rochester gyógyulásnak indul, úgy tűnnek el Jane manipulációs próbálkozásai.

Rochester sérülései sokféleképpen magyarázhatók, ő maga isteni igazságszolgáltatásnak tulajdonítja őket.³⁸ Peters tanulmánya alapján szükségszerűek, hogy alázatossá, a vallás iránt fogékonyra tegyék, és csökkentsék az erejét, hogy igazán egyenlő lehessen Jane-nel.³⁹ Eszerint egy nő csak egy sérült férfival lehet egyenlő ebben a világban. „Sok kritikus, Richard Chase-szel kezdve egyfajta »szimbolikus kasztrációként« értelmezi Rochester sérüléseit”.⁴⁰ Séllei úgy gondolja, Rochester ezáltal elveszíti a férfitekintet tárgyiasító hatalmát.⁴¹ Gilbert és Gubar azt írja, s számomra ez a legmeggyőzőbb magyarázat, hogy korábban a társadalomban betöltött szerepeik (munkaadó–alkalmazott, herceg–Hamupipőke) miatt nem voltak képesek arra, hogy igazán lássák és értsék egymást.⁴² Ebben az értelemben pedig Rochester sérülései épp a kilépést segítik a társadalom korlátai közül.

Kommunikációjuk tekintetében ebben a részben „nem a hatalmi diszkurzus dominál”,⁴³ ami óriási előrelépés a kapcsolatukban, hiszen azt jelzi, hogy nem próbálják irányítani egymást, hanem ténylegesen egyenlőkként bánnak egymással. Clements szerint ez egy álmesei befejezés, amely Jane lehetőségeinek korlátozottságát mutatja,⁴⁴ ám én úgy gondolom, hogy a befejezés épp a viktoriánus normák által definiált női szerep korlátozottságát mutatja, hiszen Jane-nek lehetősége van irányítani a saját sorsát és egy egyenlőségen alapuló kapcsolatban élni, amelyet ez

³⁵ PETERS, *i. m.*, 65.

³⁶ GILBERT–GUBAR, *i. m.*, 369. (Saját fordítás: Sch. A.)

³⁷ SÉLLEL, *i. m.*, 195.

³⁸ BRONTË, *i. m.*, 587.

³⁹ PETERS, *i. m.*, 65.

⁴⁰ GILBERT–GUBAR, *i. m.*, 368. (Saját fordítás: Sch. A.)

⁴¹ SÉLLEL, *i. m.*, 197.

⁴² GILBERT–GUBAR, *i. m.*, 368.

⁴³ SÉLLEL, *i. m.*, 198.

⁴⁴ CLEMENTS, *i. m.*, 470.

a szerep nem tudna biztosítani. Azonban bizonyos, hogy a társadalmon kívüli életet ideálként bemutató történet valós alternatívát nem nyújthatott a „ház angyala”-szerepből kitörni szándékozó viktoriánus női olvasóknak, hiszen a társadalomból való kilépés lehetősége csak illúzió lehetett számukra.

**VALÓS(?) KERETBE FOGLALT FIKCIÓ.
A NARRATÍV SZINTEK KÖZÖTTI HATÁRÁTLÉPÉS LEHETŐSÉGE
CSÁTH GÉZA *A KIS EMMA* CÍMŰ NOVELLÁJÁBAN***

A határátlépő Csáth

Csáth Géza élete és munkássága több szempontból is összefüggésbe hozható a határátlépés jelenségével. A legkézenfekvőbb példával élve, a hármasművész Csáth íróként, zeneszerzőként és festőként, valamint gyakorló pszichiáterként az irodalmi, zenei, képzőművészeti és pszichológiai diskurzusok metszéspontjában áll. Ezen túl, híres-hírhedt naplóiban a századelő novellistája maga is átlépett bizonyos határokat, mellyel tabukat döntött meg: nyíltan vallott szexuális életéről és kilengéseiről, valamint morfium- és pantopon-függőségének állomásairól. Érdeemes megjegyezni, hogy többek között e normasértések miatt a „titkos Csáth-kultusszal” együtt kezdődött meg (újra)felfedezése, az 1912 és 1913 között keletkezett morfinista naplókat övező titokzatosság fordította ugyanis az olvasóközönség figyelmét Csáth élete és ezzel együtt írásművészete felé a hetvenes, nyolcvanas években. De műveit vizsgálva is találkozhatunk határátlépésekkel, hiszen nem kizárólag az ideggyógyász, hanem a morfiumfüggő beteg nézőpontja is megjelent skizoid személységében és ezzel párhuzamosan műveiben is, a narratív határátlépés jelensége pedig elsősorban keretes szerkezetű novelláiban fedezhető fel.

Dolgozatomban a fókusz elsősorban *A kis Emma* című, 1912-ben keletkezett, hagyatékából előkerült novellára irányítva a keretes szerkezet alkalmazásának az író élete szempontjából is releváns sajátosságait, az elbeszélésben használt narrációs technikát, valamint a narratív átjárás lehetőségét mutatom be.

Keretes szerkezet és pszichoanalízis

A keretes szerkezet Csáth több novellájának jellemzője. Novellisztikájának darabjain végigtekintve az a tendencia figyelhető meg, hogy az évek előre haladtával a pszichoanalízis meghatározóvá válásán túl (s ahogyan a későbbiekben utalok rá, éppen a pszichoanalízis meghatározóvá válása miatt) a keretes szerkezetű művek

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

elszaporodnak.¹ Bár Csáth korai novellái között is találhatunk keretes szerkezetű alkotásokat (pl. *Fekete csönd*), a keret alkalmazásának egy sajátos funkciója figyelhető meg a kései művek esetében. Szajbély Mihály mutat rá, hogy *A kis Emma*-hoz is hasonló keretes novellák (*Kisfiúk*, *A viszontlátás*, *Miklós bácsi tanításai*, *Egyiptomi József*), illetve az 1909 és 1913 között írt elbeszélések abban segíthették Csáthot, hogy így kerülje el a kitárulkozást, ugyanis „valószínűleg a meztelenre vetkőzés kellemetlen élménye elől” szeretett volna elmenekülni, hiszen az elbeszélőnek ezekben az esetekben csak a valahol látott-hallott történet tolmácsolójának szerepe jut.² Ennek a rejtőzködő szándéknak az okát pedig Csáth naplójában kereshetjük.

Megfigyelhető egy összefüggés a keretes szerkezetű novellák előtérbe kerülésének és a már említett morfinista naplók keletkezésének ideje között. 1912-ben Csáth naplójában tett említést a kilátástalannak és feloldhatatlannak tűnő írói válsághelyzetéről: „[r]ettenetes és nyomasztó gondolat, hogy nincs többé kedvem az íráshoz. Mióta az analyzissal behatóan foglalkozom, és minden ízében elemezem az öntudattalan lelki életemet, nincs többé szükség rá, hogy írjak. Pedig az analysis csak szenvedést hoz, keserű életismeretet és kiábrándulást. Az írás pedig gyönyört ad és kenyeret. Mégse! Nehezen megy, aggályokkal. A születő gondolatot mintegy csírájában megöli a kritika. A legbelső elintézetlen ügyeimet pedig nem tudom papírra tenni. Az az érzés gátol, hogy mások éppolyan tisztán olvasnak benne, mint én az írók írásaiban, én, a psychoanalitikus”.³ A naplóbeli személyes vallomás alapján következtethetünk arra, hogy a keretes szerkezet alkalmazása mögötti rejtőzködő gesztus segítette a pszichoanalitikus Csáthot a kitárulkozás megakadályozásában, önmaga megmutatásának elkerülésében: mindezt egy közvetetten megismert, valaki mástól származó – vagy legalábbis ezt a benyomást keltő – történet elmondásával kívánta elérni. Ahogyan Z. Varga Zoltán is megállapítja, a pszichoanalízis ismerete és használata tehát nem csupán az író életében, hanem sokkal inkább szépírói munkásságában hoz változást.⁴

¹ SZAJBÉLY Mihály, *Csáth Géza*, Bp., Gondolat, 1989, 227.

² Uo.

³ CSÁTH Géza, *Napló 1912–1913*, szerk. és utószó HUNYADI Csaba, kísérő tan. DÉR Zoltán, Szeged, Lazi, 2002, 5.

⁴ Z. VARGA Zoltán, *Az írói véna: Csáth Géza 1912–1913-as naplójegyzeteiről* = Uő, *Önéletrajzi töredék, talált szöveg*, sorozatszerk. VERES András, KÁLMÁN C. György, Bp., Balassi, 2014 (Opus Irodalomelméleti tanulmányok – Új sorozat, 14), 63. A pszichoanalízis ismeretének az írói praxisra gyakorolt hatásáról részletesebben ld. SZAJBÉLY Mihály, *Csáth Géza (1887–1919): Egy kudarcos értelmiségi karriertörténet kórrajza* = *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, szerk. BIRÓ Annamária, BOKA László, Nagyvárad–Bp., Partium–reciti, 2014, 231–240.

A Csáth-életműben központi helyet elfoglaló *A kis Emma* című novellát vizsgálva szinte megkerülhetetlen a lélektani szempontú megközelítés: a gyerekek által elkövetett gyilkosságok levezethetőek „a pregenitális szexualitás agresszív részösztöne” alapján, melynek lényege, hogy a gyermeki tudatban még nem munkálkodik a lelki működés egy az ént megregulázó visszatartó ereje, amely határt szabna a cselekedeteknek és a gondolatoknak, egy gát, az ősi ént bíráló instancia, a felettes én, mely csupán később, a nevelés hatására fejlődik ki. A felettes én kialakulatlan-ságából következően pedig előfordul, hogy a gyermek mindenhatónak, mások fölötti hatalommal bírónak gondolja önmagát, mely pedig gyakran gyilkos ösztön-készítésekkel társulhat.⁵

A kis Emma keretének narrátora egyes szám első személyű és heterodiegetikus, azaz nem része az általa elbeszélte cselekménynek. Elmondása szerint egy távoli rokonának gyerekkori naplójában talált rá a novella gerincét képező történetre. A legtöbb csáthi narrátorhoz hűen az itteni keret naplóolvasó elbeszélője is feltűnően távolságtartó, szentvelen és objektív. A novella felütésében arról kapunk hűvös és tárgyilagos tájékoztatást, miképpen jutott hozzá a naplóhoz a keret-elbeszélő: „[a]z alábbi történetet egy naplóban olvastam. A naplóíró fiú távoli rokonom volt, és húszéves korában öngyilkossággal pusztult el. Az édesanyja nemrég halt meg, és ezután kerültek hozzám a fia naplói. [...] A harmadik füzetben pedig ráakadtam azokra az értékes följegyzésekre, amelyeket kissé rövidítve és az interpunkció némi változtatásával itt közlök”.⁶ Ez a szerkezet,⁷ illetve a naplónak mint alapvetően a hiteles történetmondás műfajának a megidézése maga implikálja az olvasói percepcióban az események valóságát.

A kis Emma heterodiegetikus narrátortól a szintén egyes szám első személyű, de már homodiegetikus (azaz a történet szereplőjének tekinthető), névtelen narrátor – a kisfiú – veszi át a történetmondás szerepét, aki nem titkolja Emma iránti rajongását: „rögtön tisztában voltam vele, hogy szeretem, és bár szintén szégyelltem a dolgot, elhatároztam, hogy mindig szeretni fogom és feleségül is veszem”.⁸ Az

⁵ KÖVÁRY Zoltán, *Lélek és zene: Csáth Géza, Nietzsche és a pszichoanalízis = Mélylélektan és kultúra: Műhelymunkák egy szemináriumból*, szerk. CSABAI Márta, ERŐS Ferenc, Szeged, Gradus Ad Parnassum, 1998, 103.

⁶ CSÁTH Géza, *A kis Emma = Űő, Mesék, amelyek rosszul végződnek*, szerk. és s. a. r. SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 2004, 544.

⁷ Hasonló eljárás figyelhető meg a *Kisfiúk* című novella esetében: a keretben a novella heterodiegetikus narrátora összetalálkozik régi ismerősével, aki aztán – homodiegetikus narrátorként – átveszi a szót, hogy elmesélje egy tragédiába torkolló futballmeccs történetét, végül pedig a heterodiegetikus elbeszélő zárja a novellát. Az *Egyiptomi József*, a *Miklós bácsi tanításai* és *A viszontlátás* című novellákra is hasonló szerkesztettség jellemző.

⁸ CSÁTH, *A kis Emma*, i. m., 544.

őszinte és elragadtatott érzelmi kitérülködés, mely a naplóról sajátja, valamint a keret naplóolvasó voyeur attitűdjé közötti éles kontraszt a – Csáth-novellákat gyakran körbelengő – feszültség megteremtését szolgálja.

Az iskolai események és a gyilkosság(ok) elbeszélése után újra a keret heterodiegetikus narrátora veszi át a szót: „[e]zen a ponton vége szakad az idevontató feljegyzéseknek. A naplóról, kit az a szerencsétlenség ért, hogy résztvevője lett ennek a borzalmas eseménynek, nem beszél róla többet. A család sorsáról csak annyit tudok, hogy az apa mint ezredes, nyugalomban van, Irma jelenleg özvegyasszony, Gábor pedig katonatiszt”.⁹ A keret-elbeszélő a szörnyű események közlése után továbbra is objektív és szentelen, alig kommentál.

A keretes szerkezet vizsgálatával arra is rávilágíthatunk, hogy Csáth novelláinak jellemző jegye a heterogén narrációs technika alkalmazása. Szajbély Mihály Csáth novelláit több szempont alapján is rendszerezi monográfiájában, az elbeszélői nézőpontok szerint a külső, személytelen, extradiegetikus elbeszélésűekre és az eseményeket a történet belső szereplőjeként átélt intradiegetikus elbeszélésűekre osztja fel azokat.¹⁰ A keretes szerkezetű novellák esetében azonban mindkét elbeszélői nézőpont megjelenik, tehát ezekben a történetekben a heterogén narráció érvényesül. E narrációs technika alkalmazása ugyanakkor nem kizárólag az említett időszakban írt művekre vonatkozik, hiszen a korai novellák közé sorolható, szintén keretes *Fekete csönd, de az Apa és fiú* esetében is megfigyelhető, mely a novellák zárásában alkalmazott nézőpontváltással érhető el.¹¹ A heterogén narrációs technika tehát a különböző, sőt akár szembenálló perspektívák ütköztetésére kínál lehetőséget.

„A fikció mint valóság”

A narratív szintek genette-i felosztása alapján a fikciós szinteket a következőképp különíthetjük el: a fikciós „főszint” az intradiegetikus vagy egyszerűen diegetikus szint, a beágyazott, s legtöbbször az intradiegetikus szinttől függő szint a metadiegetikus szint (metadiegezis), az elbeszélő létszféra pedig az extradiegezis. A szerző és az olvasó hallgatolagos megállapodásán alapuló narratív konvenció megsértése a különböző narratív szintek közötti átjárással valósul meg, ami a metalepszis fogalmával írható le. Genette az eredetileg a retorikában használt fogalmat a narratológia területére kiterjesztve a különböző diegetikus szintek közötti

⁹ *Uo.*, 552.

¹⁰ SZAJBÉLY, *i. m.*, 153.

¹¹ NÁDOR Zsófia, *Kétszólamú variációk: A heterogén narráció példái Csáth Géza novellisztikájában*, Lit, 2012/1, 83–84.

határsértések leírására alkalmazza. A szerző, megsértve az olvasóval kötött hallgatólagos paktumot, szereplőket léptethet ki a diegetikus világ(ok)ból, vagy saját maga léphet be oda, esetleg kiléphet a narratív időből és kiszólhat az olvasóhoz. Az egymástól elkülöníthető narratív szintek közötti határok a metaleptikus eljárás következtében tehát elmosódnak.¹²

A kis Emma keretében megszólaló, szerzői szerepben feltűnő narrátorról a naiv olvasó elhiheti, hogy maga Csáth, aki egy valóban megtörtént eseménysorról tudósít. A szerzői metalepszis jelensége¹³ alapján nemcsak a narrátort, hanem narratológiai szempontból magát a szerzőt is „elbeszélő funkcióként” értékelhetjük. *A kis Emma* esetében tehát a szerző nem csupán mint narrátor, hanem mint saját művének olvasója és közreadója konstruálódik meg. Alakja fikcionalizálódik, hiszen az olvasói percepció benyomása szerint a keret-elbeszélő azonos a szerzővel, aki az alkalmazott narratív eljárás során betolakodik saját fikciójába, a fiktív diegézis keret-narráció által bemutatott történéseit pedig valósnak, nem pedig a szerző által megalkotott eseménysornak érzékeljük. Sok esetben a szerző megjelenésének funkciója az adott történetben éppen az, hogy biztosítsa az olvasót az általa bemutatott narratíva fikciós voltáról, arról, hogy az saját képzeletének szüleménye és azt saját akarata szerint alakíthatja.¹⁴ *A kis Emma* esetében azonban a szerző narratívabeli jelenlétének érzékeltetése éppen ennek ellenkezőjét, egy a szerzőtől teljesen független történet ismertetésének benyomását igyekszik elérni.

A keret mint az önreprezentáció gátja

A kis Emma – és a hasonló, 1909 és 1913 között keletkezett keretes novellák – narratív szerkezete arra utal, hogy az analitikus felépítésű cselekmények bemutatásához az íróknak már valóban szüksége lehetett a keret alkalmazására. Olyan keretere, amely az általa közrezárt cselekmény valóságosságának benyomását kelti. Azt sugallja, hogy az író *nem megalkotója*, csupán *közvetítője* a történeteknek. Az ennél korábbi, tipikusan pszichoanalitikus művekként értékelhető novellák, mint például az *Anyagvilkosság*, *A tor*, *A béka*, a *Találkoztam anyámmal* ilyen, a kitarulkozást megakadályozó kerettől mentesek. Az írói válság pedig, amely 1912–13-ban elérte Csáthot, véglegesnek és feloldhatatlannak bizonyult, ugyanis naplófeljegyzéseit leszámítva már alig írt az 1913-as évet követően.

¹² Gérard GENETTE, *Metalepszis: Az alakzattól a fikcióig*, ford. Z. VARGA Zoltán, Pozsony, Kalligram, 2006 (Anthropos), 7, 14–20.

¹³ Részletesebben ld. THOMKA Beáta, *Narrator versus auctor = Narratív beágyazás és reflexivitás*, szerk. BENE Adrián, JABLONCZAY Tímea, Bp., Kijárat, 2007 (Narratívák, 6), 102–112.

¹⁴ Monika FLUDERNIK, *Szintérelmozdulás, metalepszis és metaleptikus mód*, ford. TÖKÉS Orsolya, HORVÁTH Péter = *Narratív beágyazás...*, i. m., 84.

**„BEFELÉ TÁGÍTOTT HATÁROK”.¹
A GÓTIKUS IRODALMI HAGYOMÁNY NYOMAINAK VIZSGÁLATA
20. SZÁZAD ELEJI SZÖVEGEKBEN**

Bevezetés

A gótikus irodalmi hagyomány az angolszász literatúrában a legjelentősebb, az elnevezés azonban széles körben alkalmazható, mivel ennek a hagyománynak léteznek műfaji, társadalmi és koronként elkülönülő variánsai. Bizonyos változatok megtalálhatóak voltak már a 18. századi Angliában is, ahol a gótikus narratívák létrejöhettek. A határátlépés Amerikába és Európa más országaiba további típusok, nemzeti sajátosságok kialakulását eredményezte. Ehhez hasonlóan a magyar irodalomba és a magyar írók műveibe is különleges, jellegzetes vonásokkal kiegészülve került be. A következőkben a „befelé kitágított határok”, tehát a magyar irodalomban való megjelenés miatt kialakult, az *Éjjél* című kötetben megfigyelhető sajátosságokat vizsgálom. Ugyanakkor a szövegeket lélektani szempontból is elemzem, hiszen az itt megjelent misztikus novellák – különböző módon ugyan, de – a gótikus hagyományba illeszkednek, tehát a szereplőkben lévő mélységek megmutatására is töreksenek. A lélek és a tudatalan határainak átlépésével járó sajátosságokat, eredményeket is tanulmányozom.

A kötettel kapcsolatos tudnivalók

Az 1917-ben Kner Izidor által Gyomán kiadott munka az *Éjjél: Magyar írók misztikus novellái* címet viseli. A kötetben szereplő novellákat Bálint Aladár, a Nyugat első nemzedékéhez tartozó novellista, kritikus válogatta össze. A mű utóéletéről keveset tudni, 1987-ben és 1992-ben az eredetileg ugyanabban az évben ugyanott kiadott *Kisértethistóriák: Idegen írók novellái* című gyűjteményes kötettel együtt jelent meg újra, a két mű közös reprintjeként. A köztes időből, tehát 1917-től 1987-ig nincsenek az újabb kiadásra vonatkozó információk. Ennek oka lehet a megjelenéssel kapcsolatos adatok hiánya, előfordulhatott azonban az is, hogy a kötet nem élt meg újabb kiadásokat. Ez magyarázható lenne a gyűjteményes kötet szükségtelenségével is, hiszen a novellagyűjteményben előkerülő írók és munkáik máshol, más – a miszticizmushoz nem köthető – kontextusban is szerepeltek, vi-

¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Előszó = Éjjél: Magyar írók misztikus novellái*, vál. BÁLINT Aladár, Bp., Terra-Maecenas, 1987, 5–7.

szont a fantasztikum iránti érdektelenséggel nem, mivel a kísértethistóriák inkább a populáris irodalom vizsgálódási körébe tartoztak. Feltételezhető tehát, hogy e műveket nagyfokú érdeklődés övezte, ellenben az elit irodalomba való áttemelés kísérlete ellenállást válthatott ki az akkori irodalom iránt érdeklődő olvasókból, ami megvilágíthatja a kötet utóéletét. Azoknak, akik mégis a művek iránti érdektelenség mellett tennék le voksukat, figyelembe kell venniük a kötet előszavában² írtakat, melyek a kísértethistóriák aktualitására és traumákat leleplező, illetve feldolgozó szerepére hívják fel a figyelmet.

A kötethez Kosztolányi Dezső írt előszót, melyben nemcsak megindokolja a miszticizmus jelenlétét és szükségességét a premodern világban, de ki is jelöli a szövegek értelmezésének lehetséges útvonalait, ami a pszichoanalízis, a történelmi és egyéni traumafeldolgozás, továbbá a megjelenő szociális, politikai és társadalmi feszültségek tisztázása, felismerése felé vezet el az olvasókat. A gótikus irodalmi hagyományban ezen olvasati módok a leggyakoribbak, és a dolgozat fókuszába is ezek kerültek.

*A gótikus irodalom jegyei általában*³

A gót, gótikus megnevezés jelentése sokrétű, jelöli azt a német vonatkozású, barbár népcsoportot, amelyik a 3. században telepedett le Európában, ugyanakkor a brit építészetben a 18. század elejétől a 19. század végéig – éppen az irodalmi hagyomány megteremtésének idejében – volt érzékelhető a gótikus stílus reneszánsza, amely a középkori formákhoz és esztétikához tért vissza. A gótikus irodalom fogalmába mindkét jelentésváltozat beiktatózott, hiszen a múlt rekonstrukciójának szükségessége és az erre tett kísérlet, továbbá a gót törzsek barbár – civilizációs normáktól elszakadó – mivolta is tükröződik ebben az irodalmi irányzatban.

A gótikus irodalom a felvilágosodás gondolatvilágára adott választ fejtett ki, mely a rációba vetett hit, az embertelen racionalizmus ellen lépett fel, a romantikához hasonlóan, mellyel szoros, de sokszor kritikus, bíráló kapcsolatot ápolt. A romantikával közös jegye az ember belső világa, érzései és képzelete, valamint a fenséges iránti jelentős érdeklődés. Azonban a gótikus hagyományban az ezzel az irányzattal való szembenállás is meghatározó, mivel nemcsak a romantikusoknak a külső világra adott válaszát éri bírálat, hanem a természethez fűződő meghitt vi-

² Uo.

³ Az angolszász irodalomban mélyen gyökerező gótikus hagyományról számtalan, részletekbe menő elemzést olvashatunk, dolgozatomban a gótikus irodalom általános jellemzése Andrew Smith összefoglaló művének bevezető fejezete alapján készült el. Ld. Andrew SMITH, *Gothic Literature*, eds. Martin HALLIWELL, Andy MOUSLEY, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2007 (Edinburgh Critical Guides to Literature), 1–13.

szonyát is, a gótikus hagyományban ugyanis a rurális környezetben érzett megelégedés mítosza dekonstruálódik. A természet a gonosz megtestesülésnek kontextusaként és a belső szorongások kivetüléseként jelenik meg. A civilizált világtól, helyszínektől való elszakadás ugyanúgy jellemzi a korai gótikus írásokat, mint a romantika irányzatába illeszkedő műveket, azonban azzal, hogy a rurális táj, az elhagyott kastély a bármilyen formában megtestesülő gonosz otthona, a romantika idilli tájképe pont az ellentétébe fordul át. Mindemellett a gótika és a romantika által megalkotott emberkép is több szempontból különbözik, azáltal, hogy a gótikában a *gonosz* nemcsak természetfeletti lényként, hanem emberi alakban is megjelenhet, megtörténik a lélek démonizációja, ami szemben áll a romantika oszthatatlan, teremő individuumból alkotott képével. A démoni és ugyanakkor emberi lélek megjelenítése a gótika egyik elhagyhatatlan és vizsgálatra érdemes vejejárója, hiszen a gonosz reprezentációjának, viselkedési formáinak elemzése révén juthatunk el a rejtett, titkolt tartalmakig: a politikai, társadalmi, kulturális feszültségek leleplezéséig.

A gótikus hagyomány vizsgálatába három gondolkodó elmélete illeszthető be leginkább, Edmund Burke, David Punter és Sigmund Freud hipotézisei révén építhető fel a számomra adekvát interpretációs váz, mely a dolgozat fókuszát adja. A romantika fenségesről alkotott fogalma és elképzelései is mélyen beleivódtak a gótikus történetekbe. Edmund Burke⁴ filozófiájának, mely a gondolatok és érzések meglévő korlátainak elismerésén alapul, egyik fő vizsgálódási körébe esik a negatív fenséges és megtapasztalásának meghatározása és értelmezése. Burke szerint a fenséges érzése szorosan összekapcsolódik a rettenettel és a halállal való találkozás átélésének tapasztalatával. Az ennek révén megszülető rettegés és félelem a gótikus irodalom ismertetőjegye.

David Punter szerint a többértelműség kulcsfontosságú a gótika irodalmi irányzatában, mely annak transzgressziós voltából adódik.⁵ Az irányzat transzgressziója a realizmus világán való túllépést, a hagyományos társadalmi és kulturális értékek, esetleg a szexuális normák átlépését jelenti. Punter szerint a többértelműség a határátlépő kettős természetéből adódik, hiszen annak ellenére, hogy a transzgresszor legtöbbször az ördögi megnyilvánulása, az átlépési folyamatban öröme, a felszabadulás nyújtotta élvezetek is jelennek.

Sigmund Freud *A kísértetiesről*⁶ írott tanulmányában tett megállapításai is számos ponton beilleszthetők a gótikus irodalom elemzésébe, többek között a szelle-

⁴ Edmund BURKE, *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről alkotott eszméink eredetéről*, ford. FOGARASI György, Bp., Magvető, 2008, 160–171.

⁵ David PUNTER, *The Literature of Terror: A History of Gothic Fiction from 1765 to the Present Day*, London–New York, Longman, 1996² (Gothic Tradition), I, 1–19.

⁶ Sigmund FREUD, *A kísérteties*, ford. BÓKAY Antal, ERŐS Ferenc = UŐ, *Művészeti írások*, szerk. ERŐS Ferenc, ARGEJÓ Éva, Bp., Filum, 2001 (Sigmund Freud Művei, 9), 247–251.

mekről szóló történetek, az alakmások és hasonmások megjelenését bemutató elbeszélések értelmezése során hasznosíthatóak leginkább. A kísértetiesség és a félelem a nyugtalanító különösből és a bizonytalanság érzéséből adódik, amely mindenki által átélt és megtapasztalt érzélem, és amely legtöbbször az otthonossággal és a biztonságérzettel állítható szembe. Azonban Freud szerint az otthon is traumák színhelyévé válik, tehát a kísérteties a nyugtalanság érzésével együtt ezt az életteret is beszövi, a *heimlich* és az *unheimlich* freudi fogalmai egymásba csúsznak, ezzel teremtve meg a jól ismert dolgokhoz kapcsolódó bizonytalanságot, az ebből eredő kísértetiesség érzését és a többértelműség lehetőségét. A kísérteties szoros kapcsolatban van a haláltól való félelemmel, mivel felidéződhet a halott testek látványától és a visszatért halott lelkekkel való találkozástól is. A szellemek megjelenése, ahogyan a kísértetiesség érzése is, repetitív jellegű, újból és újból megismétlődik, míg a traumafeldolgozás – a gonosz legyőzése – meg nem történik. A szellemek megjelenése tehát magával hozza a múltba való visszatérést, az elmúlt események újra átélését, ami a fel nem dolgozott szorongások és traumák megoldásának lehetőségét hordozza magában. Ez a gondolatmenet pedig a gótikus történetek értelmezése során is központi funkciót kap.

Az alakmás értelmezése is megtehető freudi fogalmakkal,⁷ amely a tudat és a tudattalan oppozíciójából születhet meg. A tudat kettéosztottsága realizálódik ezekben az alakokban, a tudattalan elnyomott fél a tudat világába lép át, transzgressziót hajt végre, ami az elnyomott vágyak, feszültségek megnyilvánulását teszi lehetővé. Kétférfelműség teremtődik a tudat kettős természete révén, hiszen a felettes-én szerepe egyrészt pozitív, mivel a viselkedés szabályozásában és a normák betartatásában fontos a szerepe, másrészt a szubjektum ennek segítségével elnyomást gyakorol önmagán, a tudat tehát a „halál kísérteties előjelévé”⁸ válik, mert az egón bizonyos fokú pusztítást hajt végre. A gótikus irodalom kései változatában a gonosz internalizációja, belsővé és közelebbé válása jellemző, ennek folyamatát jelzi az alakmások megjelenése.

A gótikus jegyek a magyar irodalomban

A magyar misztikus művekre is jellemző a felvilágosodás- és a rációellenesség, aminek a bizonyítéka a fantasztikum megjelenése. Nem hagyható figyelmen kívül itt a történelmi nézőpont, hiszen az I. világháború borzalmi kiábrándulást, a magyarok kezdeti lelkesedének teljes eltűnését eredményezték. Nem meglepő tehát, hogy a valóságtól eltávolodott, ugyanakkor a borzalom, a félelem képeinek meg-

⁷ *Uo.*, 260–263.

⁸ *Uo.*, 261.

festésére és főleg a traumák feldolgozásának elősegítésére alkalmas ábrázolásmód jelentőssé vált.

A magyar emberek jellegzetes egyéni és közösségi problémái feltárhatóak a szövegekből. A nők kiszolgáltatottságának érzése, mely a férfiak intellektuális, anyagi, társadalmi hatalmának köszönhető, Kaffka Margit novellájában⁹ és Laczkó Géza művében¹⁰ figyelhető meg. A társadalmi normák által elnyomásra ítélt vágyak és az ezekből fakadó szorongások is felismerhetőek a gyűjteményben szereplő írások többségében. A szexualitás normáinak feszegetésből adódó frusztrációk és félelmek megjelenítésével találkozhatunk például Babits Mihály *Novella az emberi húsról és csontról*¹¹ című munkájában és az *Éjjel a fogadóban*¹² című, Szilágyi Géza által írt történetben is. A társadalmi osztályok kapcsolatának és különbségének feszültségei is testet öltenek a novellákban. Itt említhető Szini Gyula *Daimonionja*,¹³ melyben a rémalak jellemzéséből következtethetünk a műben rejlő felső osztállyal szembeni negatív érzésekre és az ebből fakadó, társadalmi osztályok közötti feszültségekre, melyeket Rospigliosi és Marietta, a főúr és szolgáló kapcsolata is szimbolizál. Ezen feszültségek láthatóvá és feldolgozhatóvá válnak, a gonosz legyőzésével erre kerül sor. A felsőbb polgári réteg ellenérzései jelennek meg Cholnoky László *Leándervirág*¹⁴ című munkájában. A gótika azon vonása, amely a félelmek, szorongások és traumák feldolgozásának lehetőségét nyújtja, a magyar irodalomra is jellemző.

A magyar határok átlépése azonban számos sajátosságot is hozott magával, jelentős különbségek adódnak főleg abból, hogy a gótikus jegyek és jellemzők beillesztési folyamatának kezdeti szakasza zajlik ebben a korban, a kötet ennek reprezentatív mintája. Az, hogy a novellák különböző módon és szinten illesztik be a felsorolt jegyeket, a beillesztés fokozatait, fokozatosságát érzékelteti. Számos témát, a gótikus irodalom fontos és jellemző motívumait felhasználják a szövegek, de például ezek jellegzetes vallásos színezete, mely a vallásos misztikumot idézi (olyan novellák, mint Kabos Ede *Ő*¹⁵ című műve és Kaffka Margit írása¹⁶), inkább a korai gótika jellemzőit mutatják. Ez előrevetíti azt az utat, mely a fejlődési irányt és a beillesztés további fokát jelzi a magyar gótika számára.

Az, hogy a beillesztési folyamat a kezdeti szakaszban jár, a többértelműség szempontjának vizsgálatával is igazolható. A magyar gótikus irodalomban épp

⁹ KAFFKA Margit, *Szent Ildenfonso bálja = Éjjél...*, i. m., 51.

¹⁰ LACZKÓ Géza, *Merlin a kosárban = Éjjél...*, i. m., 27.

¹¹ BABITS Mihály, *Novella az emberi húsról és csontról = Éjjél...*, i. m., 9.

¹² SZILÁGYI Géza, *Éjjel a fogadóban = Éjjél...*, i. m., 125.

¹³ SZINI Gyula, *Daimonion = Éjjél...*, i. m., 109.

¹⁴ CHOLNOKY László, *Leándervirág = Éjjél...*, i. m., 139.

¹⁵ KABOS Ede, *Ő = Éjjél...*, i. m., 21.

¹⁶ KAFFKA, i. m., 51.

kialakulóban van a többértelműség játéka, az ennek használatában rejlő lehetőségek és narrációs módszerek. Ez a magyar és a világirodalmi misztikum különbségét eredményezi, mely az álom állapotának megjelenítésében is kimutatható. Az álom világába való átlépés (transzgresszió) a magyar misztikus novellákban egyértelművé válik a történet egy adott pillanatában. Szilágyi Géza *Egy éjjel a fogadóban*¹⁷ című novellája álom és ébrenlét kérdéseit feszegeti, azonban a valóság és illúzió váltakozásának és megfejthetlenségének játékerterét az ébredés lerombolja, hiszen reggel a valóság tényszerű közléseivel szembesül mind a narrátor, mind az olvasó. A narráció feloldja a bizonytalanságot, mely a kísértetieség érzésének és a többértelműségnek a megszűnéséhez vezet. Az álom és valóság közti átlépés kettős természetéből adódó kétértelműség egy ideig fenntartott, a haláltól való félelem és a rettenet megjelenik, a biztos és bizonytalan váltakozásából születő szorongások felszínre kerülnek, de a végén hirtelen feloldódnak, a tényszerű közlések lebontják a gótikus narrációt.

Az anti-romantikus jegyek a kötet novelláiban is megfigyelhetők. A romantika idealizmusa, ezen belül a síron túl tartó szerelem mítosza Kosztolányi Dezső írásában¹⁸ bukik meg a legszembetűnőbben, hiszen a halott szerelmes visszatérése nem hozza el az addig érzett reménytelen szerelem beteljesülését. Azonban a szellemjárás története is máshogyan alakul a magyar novellában, mint a gótika világirodalmi példáiban. A szellem visszatérte Tass Vidor szerelmese iránti kiélhetetlen, elfojtott vágyainak és azok feloldásának lehetőségét ugyan magával hozza, de a természetfeletti megjelenése az otthon világában nem szül bizonytalanságot és nyugtalanító különösséget: a feszültség épp a szellem megjelenésekor szűnik meg. A transzgresszió megtörténik tehát, hiszen a szellemvilágból a történet valós világába lép át Krisztina, de a határátlépés aktusa nem minősíthető normaszegésnek, hiszen nincs kettős természete. Ez jól példázza azt, hogy a szellem megjelenítése más funkcióval bír ebben a novellában, azt mutatja meg, hogy Tass Vidor szerelme és szenvedése a reménytelenségben gyökerezik csupán, míg a brit gótika szellemei más természetűek, a negatív fenséges szimbólumai, és a traumafeldolgozás szakaszainak bemutatására is szolgálnak. Itt van transzgresszió, de nincs kettős természete, a kétértelműség nem jellemző, a halállal való találkozás nem kísérteties, nincs meg a negatív fenséges megtapasztalása.

Az alakmás Szini Gyula *Daimonion*¹⁹ című novellájában jelenik meg, ahol a mindenre kiterjedő jólét biztosítását és csak a profitszerzést szem előtt tartó én küzd Rospigliosi tudatával. A műben a negatív tudat megtestesülését, a „daimont”, mely ebben a kontextusban már nem védőszellemet jelent, hanem démont, a főhős

¹⁷ SZILÁGYI, i. m., 125.

¹⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Hrussz Krisztina csodálatos látogatása = Éjjel...*, i. m., 175.

¹⁹ SZINI, i. m., 109.

leírásából ismerjük meg, aki megfogalmazza, hogy ő és a vagyonszerzés érdekében kegyetlenkedő és könyörtelen úr megegyeznek. Azonban a gonosz én nem jelenik meg a történetben, jellemzése közvetett, hiszen Rospigliosi és szolgálója dialógusa alapján alkotunk róla képet, de az egyes szám első személyű – szubjektív – narráció sem teszi kérdéssé a bizonyosságot, mivel a narrátor állításainak hitelességét a szolgáló – a külső világ reprezentatív alakja – megerősíti, így bizonyosságot nyer a befogadó. Ez az ambivalencia redukciójához és az értelmezési lehetőségek leszűkítéséhez vezet. A saját halál és a negatív fenséges tapasztalat is felidéződik, hiszen a történet végén Rospigliosi végérvényesen csak saját halálával tudja legyőzni a gonoszt. Azonban a rettenet érzését nem beszéli el a narrátor, tehát sem bizonytalanságot, sem a haláltudat fenséges tapasztalatát nem mutatja be. A gonosz realizálódásának kísértetiessége is feloldódik.

Befejezés

Láthatjuk, hogy a gótika jellegzetes témái – a szellemjárás, az álom és valóság közötti játéktér, a kettőződött tudat – megmutatkoznak az írásokban. A szubjektum szorongásai realizálódnak, a szereplők lelkében zajló folyamatok és a mélységben lakó feszültségek bemutatásra kerülnek és feloldódnak. A transzgresszió megtörténik a novellákban, de a transzgresszor kettős természete nem jelenik meg minden műben, mivel a narráció többször elsiklik felette, így azonban a többértelműséget eredményező és a nyugtalanító különöséget fenntartó mélyebb narratív szintek feltárása nem történik meg, és a narráció nem erősíti meg a kísértetiesség érzését. A jól ismerthez kötődő bizonytalanság vagy nem képződik meg, vagy a narráció nem erősíti. Levezethető tehát az, hogy a kései gótikus – vagy mélyebb gótikus – elbeszélés narratív sajátosságai még nem kerültek be a magyar hagyományba. A kötet novelláinak elemzése megadja az ebben a korban a magyar irodalomra jellemző gótika sajátosságát, amely arról tanúskodik, hogy a beépülési folyamat elindult, a korai gótika formalitásán, szabályszerűségén már túllépett a magyar változat, de a kései – mélyebb – gótikus szintet még nem érte el.

**„CSAK LE KELLETT ÍRNI, HOGY IGAZ LEGYEN”.
NARRATÍVÁK J. S. FOER *MINDEN VILÁNGOL* CÍMŰ MŰVÉBEN**

Jonathan Safran Foer kortárs amerikai író, akinek a *Minden vilángol* és a *Rém hangosan és írtó közel* című regények a legismertebb munkái. Foer általam vizsgált műve egy szakdolgozati kutatás során megtörtént valós ukrajnai utazást vesz alapjául. Írásában a posztmodern irodalom egyik lényeges témája, a képzelet és valóság viszonya jelenik meg.

A *Minden vilángol* című alkotásban az egyik fő vizsgált kérdés a fikcionalitás, az elbeszélés egységének problémái, valamint az, hogy ugyanaz az eseménysorozat hányféle módon és értelmezésben mondható el. Foer regénye egy kutatást jelenít meg, a régmúltnak, a múltnak és a jelennek egy-egy darabkáját tárja elénk több részletben, külön szeleteit vázolja fel egy történetnek, különféle narratívákkal. A regény három szálon fut, amelyek felváltva, a linearitást megtörve, nem szigorú időrendi sorrendben követik egymást, és e szálakon történetek sokaságát találhatjuk. Minden elbeszélés kapcsolatban van a másikkal, mégis kissé elhatároltak a különböző tudatokat és kultúrákat jelenítenek meg. A regény egyik része maga a kutatás egy Augustine nevű nő után, aki a regénybeli Jonathan nagyapját megmentette a második világháború alatt. A történet Ukrajnában játszódik, résztvevői Jonathan, Alex, aki a tolmács szerepét tölti be sajátos angol nyelvhasználatával, és Alex nagyapja, a sofőr. Az utazás során nem sikerül rábukkanniuk Augustine-ra és a keresett falura, Trachimbrodra, azonban az olvasó megkapja a negyvenes évekbeli Ukrajna történetének egyik vékony szeletét, s ezáltal Alex nagyapja életének néhány eddig rejtett eleme is kitudódik. Ezt a cselekménysorozatot az ifjabb Alexandr Percsov narrációjában olvashatjuk. A másik szerkezeti egység a regénybeli Jonathan Safran Foer írása ősei történetéről, a harmadikat pedig Alexander Percsov Jonathan Safran Foerhoz a „nagyon merev utazás”¹ és megismerkedésük után írt levelei teszik ki.

Jonathan szövege a fikció–valóság szemszögéből rendkívül szerteágazó. Egyrészt azért, mert az író és regénybeli hős is Jonathan Safran Foer néven szerepel. A műben nem feltétlenül a biografikus olvasásmód az elsődleges, de mégsem lehetetlen ilyen módon értelmezni a szöveget. A *Minden vilángol* esetében az a narratív eljárás érvényesül, amelynek során a szerző tudatosan egyensúlyozva a fikció és a valóság határvonalán, egy biográfiai anyagot regénnyé formál.² Szakdolgozati

¹ Jonathan Safran FOER, *Minden vilángol*, ford. DEZSÉNYI Katalin, Bp., Ulpius-ház, 2003, 7.

² THOMKA Beáta, *Narrator versus auctor = Narratív beágyazás és reflexivitás*, szerk. BENE Adrián, JABLONCZAY Tímea, Bp., Kijarat, 2007 (Narratívák, 6), 103.

kutatásának útját veszi története alapjául, de újraformálja utazása eseményeit. Bár Foer létező helyszíneket vonultat fel írásában, például Odessza városát, vagy az úton levés ismerős toposzát, azonban narratív módszerekkel felhívja az olvasó figyelmét a történet fikciós voltára. A szerző határátlépést hajt végre, azaz egy valós esemény létrejötte után belép saját regényébe, vagy annak egy részébe. A metalepszis olyan módon megy végbe, hogy az író névleg látható a műben, a szerző saját fikciójában jelenik meg, az alkotó és a mű összekapcsolódik.³ Foer tehát tudatosan mossa el a határvonalakat, ezzel emelve ki a mű fikcionalitását.

A regénybeli Jonathan által elmondott rész ősei történetét meséli el 1791-től 1941-ig, a Tramchimbrod nevű *stetl*, azaz városka, falu pusztulásáig. A teljes epizód stílusa egy mítoszéhoz hasonló, egy ukrain zsidó kultúrába ágyazott család-történet regél el. Az alaptörténet is mesei: Trachim B szekerével behajít a Brod folyóba, a „partnak azon szakaszán, amely két részre osztja a stetlt, a Zsidó Nygyedre és az Emberi Háromnegyedre”.⁴ Szavazásra bocsátják, hogy ki legyen a nevelője a későbbi őszanya-szerepet betöltő, a folyóban talált Brod nevű kislánynak. Jonathan mitizálja ősei alakját, például Brod személyével kapcsolatban leírja, hogy gyűlölték, mégis imádták, és elmondja házassága különleges történetét, azaz tudatosan legendát épít köré. Ugyanígy tesz Jankellel, Brod későbbi nevelőapjával, aki a falu saját használatára kialakított nevének kitalálója, így egyfajta ősapja is a településnek. Foer leírása szerint Jankel mesterien ötvözte a valóságot és a fikciót, családtörténetet alkotott lányának, Brodnak, így egy belső tükrörré válik a regénybeli Jonathan számára. Ebben a fejezetben jelenik meg az *Ősök könyve* címet viselő belső könyv, amit szintén értelmezhetünk *mise en abyme*-ként. Hasonlóságot mutat a két szövegszint: az *Ősök könyve* a jonathani epizódot tükrözi vissza, s egyszerre válik történetté a történetben.⁵ Önreflexivitásuk abban mutatkozik meg, hogy egy közösség vagy család történetét mesélik el, erősen támaszkodnak az emlékezetre, beágyazottságukkal hívják fel a figyelmet fikciós voltukra.

Ugyanígy jelentős, legendákkal átszőtt státuszt biztosít nagyapjának is a *Minden világot* műben valóban létező, de a regényben a mítosz világába emelt Foernak. Fogakkal született, ezért az édesanyja nem tudta megfelelően táplálni, ami miatt egyik karja csökevényessé vált, s ezért a hibáért a nők rajongtak érte. Több száz asszony, özvegyek, fiatal lányok fogadták kegyeikbe, így ezek a szereplők szinte eszközzé válnak a mítosz beteljesedéséhez.

³ Gérard GENETTE, *Metalepszis: Az alakzattól a fikcióig*, ford. Z. VARGA Zoltán, Pozsony, Kalligram, 2006 (Anthropos), 11.

⁴ FOER, *i. m.*, 9.

⁵ KÁLMÁN C. György, *Példázat, mise en abyme, metafora = Találkozó poétikák: A 70 éves Szili József köszöntése*, szerk. BEDECS László, Miskolc-Bp., ME BTK Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék-MTA Irodalomtudományi Intézet, 2000, 144.

Ezek a motívumok a Gabriel Garcia Marquezéhez hasonló bűvös világot tárnak elénk, ezért kapcsolatba lehet hozni a regényt a mágikus realizmussal. Egyfelől azért, mert a történetrész színteréhez képest a szokatlan események az elbeszélő hangnak köszönhetően nem megdöbbentő erejűek, hanem semlegessé válnak,⁶ másfelől a jonathani rész vázát egy családtörténet elmesélése adja, s Bényei Tamás meghatározása szerint a mágikus realista regényekben a „genealógiai események majdem mindig központi szerepet kapnak, és az elbeszélés figuratív–mágikus jelentésláncainak kitüntetett részévé válnak”.⁷ A legjellegzetesebben ez Brod és Safran karakterén keresztül látható. Brod esetében ez megtalálásában és Jankelhez kerülésében, azaz egy biztos, megszilárdított kapcsolat létrejöttében és a névadásban mutatkozik meg. Safrannal kapcsolatban pedig születése, különleges státusza a falu életében, házassága, nőkkel való kapcsolata támaszthatja ezt alá. A szereplők életútjának követését ebben a részben a Jonathan nevű narrátor nem teszi egyszerűvé vagy könnyűvé, de ez hozzájárulhat egy-egy belső karakter jellegzetessé válásához.

A másik narrátor, Alex a fentiekben vázolt történetalkotási módszert kritizálja Jonathanhoz szóló több levelében: nem érti, Jonathan miért bánik így a szereplőivel, s – még ha valóságra épülne is Jonathan regénye, ő írja meg vagy írja újra a történetet – miért nem ad másfajta életutat egy-egy személynek. Az Alex nevű narrátor valósághoz és fikcióhoz való viszonya rendkívüli módon eltér a Jonathan nevű narrátorétól. Alex narratíváját a levelein és a kutatás elmesélésén keresztül láthatjuk meg, amely személyes színezetű, karaktere is erősen egyénített.⁸ Alex fiatal ukrainai fiú, aki már a globalizáció szellemében nőtt fel. Igazi Amerikarajongó, s nem érti, hogy milyen indokból jöhet valaki Amerikából Ukrajnába. A könyv nyitófejezetét is az ő narrációjában olvashatjuk, amelyben leírja önmagát, családi helyzetét és a kutatás kezdetét. Alex megalkotja saját magát a leírásaiban, röviden vázolja azt, hogy az édesanyja „egyszerű lélek”,⁹ és hogy az édesapja „jó pofozó”,¹⁰ valamint a nagyapjáról is mesél. Ezáltal az ő szólama is kap némi családtörténeti színezetet. Elmondja magáról, hogy ki hogyan szólítja, például a barátnői (Bébi, Egészéjjel, Pénzmag), és beavat minket abba is, hogy sok pénzt költ el „éjszakai lokálokban”,¹¹ hogy magas, jó a humora, egyszerűen saját szóhasználatával élve „prémium személy”. Ebben nem az igaz-hamis állítás a fő szempont, ha-

⁶ BÉNYEI Tamás, *Apokrif iratok: Mágikus realista regényekről*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997, 61.

⁷ *Uo.*, 115.

⁸ TÁTRAI Szilárd, *Az 'én' az elbeszélésben: A perszonális narráció szövegtani megközelítése*, Bp., Argumentum, 2002, 61.

⁹ FOER, *i. m.*, 14.

¹⁰ *Uo.*

¹¹ *Uo.*, 8.

nem az, hogy miért teszi ezt. Alex a regény folyamán végül elmondja, hogy melyek azok a saját magával kapcsolatos állításai, amelyek nem felelnek meg a valóságnak, illetve megköszöni Jonathannak, hogy nem fedi fel a csúsztatásokat: „lekötelezel, amiért hanyagolod a nemigazat, hogy milyen magas vagyok”,¹² illetve: „[a] sok sztori, amit azokról a lányokról meséltem, akik Egészéjjelnek, Bébinek és Pénzmagnak neveztek, mind nemigaz történet volt, még hozzá illő nemigazság”.¹³ Alex maga fejt ki, hogy azért talál ki ilyen történeteket, hogy jobban érezze magát, illetve azért, hogy az öccse olyannak lássa, ahogy Alex önmagát látni szeretné, s erre legyen büszke. Ez a karakter–narrátor az elbeszélésekben alkotódik meg, a saját narrációja folyamatára utal a fikcióról alkotott gondolatain keresztül, s ezzel saját identitását is elmozdítja a fikтивitás felé.

Azzal, hogy Alex a saját magáról szóló történettel indítja el az egész elbeszélést, amelyben saját magát is megkonstruálja, előrevetíti azt, hogy a fokalizációt tekintve belső nézőpont szerint meséli el az utazást. A tájékozódás kiindulópontja az övé, s saját horizontja felől világítja meg a regényben történeteket.¹⁴ Történetátadási módját jellemzi, hogy nyelviileg is meghatározott a diegézis az angol nyelvi hiányosságai miatt, valamint részrehajló módosításokat is végez az elmondottakon, így nem minden esetben tár elénk valós eseményeket a történetmondásban.¹⁵ Alex ugyanilyen reprezentációs technikával vázolja fel az utazásról szóló részt is. Sammy Davis, Junior, Junior-t, a kutyát Alex nem írja ki a történetből, Jonathan kérésére sem, mert Alex szerint „sokszínű étvágys és heves érzelmek lakoznak”¹⁶ benne. Alex szólama kifejti, hogy a kitalációi a lehető legjobbak, hiszen könnyedebbe írja át a regénybeli történeteket. Alex narratívájában saját valóságánál pozitívabb dolgokat fest, azonban a Jonathan részében szereplő kitalációk nem hasonlítanak ehhez: „[n]agyon nomádul bánunk az igazsággal, igen? Mindketten? Gondolod, hogy ez megengedhető, amikor megesett dolgokról írunk? Ha a válaszod nem, akkor miért írsz Trachimbrodról és nagyapádról olyan stílusban, amilyenben írsz, és miért utasítasz engem igazságtalanságra? Ha a válaszod igen, akkor ez egy újabb kérdést vet fel, ez pedig a következő: ha ilyen nomádul bánunk az igazsággal, akkor miért nem csináljuk a sztorit prémiumabbra az életnél?”¹⁷ Alex narrátori instanciájában a regénybeli cselekményt nem lemásolni igyekszik, nem reprodukálni próbálja azt, hanem a produktív képzelőerő segítségével új értelmezését adni a történetnek, amely az ő gondolatvilága szerint jobb, mint az eredeti cselek-

¹² *Uo.*, 42.

¹³ *Uo.*, 208.

¹⁴ TÁTRAI, *i. m.*, 76.

¹⁵ *Uo.*, 85.

¹⁶ FOER, *i. m.*, 85.

¹⁷ *Uo.*, 258.

mény.¹⁸ Alex narratívája tulajdonképpen ugyanúgy a történet és a fikció diegézissé való átalakítására törekszik, de a szereplőkön és eseményeken való módosítások ellenére is valóságosabbnak tűnik az utazás elmondása, mint a jiddis mese, s azon belül az *Ősök könyve*. Alex narratívái, az utazás és a levelei is közelebb állnak a realitáshoz, ezt a narrációs szintet sokkal inkább elfogadjuk valóságnak, mint Trachimbrod történetét, s „a fiktív diegézis éppen ezért »valóságnak« tűnik a saját fikciós (meta)diegézishez képest”.¹⁹

A kapcsolat a narrációk között nemcsak a fikcióhoz való viszonyuk szintjén nyilvánul meg, hanem az egymásra vonatkozó kommentárok is gyakoriak a műben. Az Alex nevével fémjelzett narrátor folyamatosan visszautal a jonathani részekre, és ez fordítva is igaz, bár ezeket csak Alex leveleiből tudjuk meg. A narrátorok nem az olvasóhoz intéznek beszédet, kiszólást, hanem a másik narrátorhoz, de a szövegre tett észrevételek határsértések, átlépések egymás narrációjának terébe. Az a jelenség, hogy a narráció folyamatára narratori észrevételeket találunk, egyrészt azt jelenti, hogy a regényben elválasztottnak gondolt szinteket átlépik, másrészt azt, hogy az elbeszélők játéka a narratív szintekkel felhívják a figyelmet a kitalált jellegre, és arra, hogy a valóság és fikció közötti éles határ kétségbe vonható.²⁰

Szintén az önreflexivitással és a megalkotottságra való reflektálással határozható meg a metafikció is.²¹ Egyrészt a fikción belüli fikció értelemben is, úgy, mint a regényen belüli Jonathan-részlet, és annak eleme az *Ősök könyve*, másrészt abban a jelentésben is, hogy a narráción keresztül tematizálja a fikcionáltságot. A fikció érintkezését a valósággal olyan módon tárja elénk, hogy a regényben szereplő metafikatív elemeket összeköti a regény egyes részeivel, és ehhez az emlékezésen keresztül kapcsol egy külső nézőpontot is. Tehát a szintek vagy határok közötti transzgresszió nemcsak a regény részei között létezik, hanem a valóság és fikció különféle értelmezésével és átmenetével kapcsolatban is, amely lehetőségek mind meg is jelennek Foer regényformálási technikájában.

Ugyanilyen hangsúlyos szerepet kap az emlékezés, hiszen egy-egy történetet az emlékezet által teremtünk meg vagy újjá, asszociációk sokaságának adva lehetőséget, hogy egy múltbeli eseményhez kapcsolódjanak, s újraértelmezzék azt. A regényen belül minden részt körüllegi a fikció és az emlékezet jelenléte, de a mű eltérő narratíváiban másként jelenik meg ez. Az *Ősök könyvében* a falu szereplői címszavak alapján mindent lejegyeznek, ezzel építve a saját történetüket: az emlékeket kiterjesztik, az eseményeket láncolatszerűen hosszabbítják meg, elhelyezve magu-

¹⁸ Paul RICOEUR, *A diszkurzus hermeneutikája*, vál., ford., szerk. KOVÁCS Gábor, Bp., Argumentum, 2010 (Diszkurzívák), 127.

¹⁹ GENETTE, *i. m.*, 22.

²⁰ JABLONCZAY Tímea, *Önreflexív alakzatok a narratív diszkurzusban = Narratív beágyazás...*, *i. m.*, 9.

²¹ *Uo.*, 8.

kat saját legendáikban.²² Itt a régmúlt eseményeit megpróbálják az egykori történetekhez közelíteni, ennek érdekében folyamatábrákat készítenek. Így jelenik meg az elvárás, hogy az egykori valóságnak megfelelően emlékezzenek vissza valamire. A jonathani narráció egyéb részében és az alexi elbeszélésben jóval nagyobb jelentőséget kap az emlékek sajátosságos megalkotása, formálása. Ugyan a technikák eltérőek, de a regénybeli emlékek és a valóságmódosítás ténye észrevehető, s aszerint működik, hogy ők maguk hogyan látják az eseményeket, s mit szeretnének láttatni. A történet több kisebb alfejezetre tagolódik, és ezek közül az egyik Alex nagypapjának elbeszélése életének egy részéről. A nagypapa narratívája a valóság leírásához abból a szempontból közelebb áll, hogy a saját múltját a regény végén úgy próbálja elmondani, hogy nem tesz hozzá szépítő jellegű mozzanatokat. Ebben az esetben egy gyónásszerű elbeszélés próbál egy egykori valóságot kendőzetlenül átadni. Önigazolásként a nagypapa tetteire érveket keres, s mikor nem talál saját magának megfelelő argumentumokat, hogy igazolja a saját valóságát, igazságát, bekövetkezik az összeomlás a leírásban. Elsőként a mondatrészek olvadnak egymásba, később a mondatok, majd a szavak, a konkrét trauma (barátja, Herschel meggyilkolása) közelében pedig a szavak alkalmatlanok lesznek a gondolatok kifejezésére.²³ Ez a beszéd-folyam a múltbeli traumatikus esemény feldolgozásának folyamata lett, hiszen azelőtt a nagypapa hallgatott erről az eseményről, s így megkönnyebbülést okoz számára. A nagypapa diegézisével beléphet egy külső kontextus, amely valamiképpen kívül áll a történeten, és egy számunkra is ismerős valóságra, egy történelmi eseményre utal. Ebben az elbeszélésben a fikcióba kerül egy történelmi esemény, bár Trachimbrod története nem konkrét történelmi múlt, de az események leírása megfelelhetne az egykori valóságnak, cselekménysorozata nem egyedi példa lenne. A nagypapa történetében egyszerre van jelen a történelmi múlt és a fikció, s rövid diegézisében megjelenik az iszonyat, azokhoz az eseményekhez kapcsolódva, amit nem lehet elfelejtenünk.²⁴ Az iszonyatot a nagypapa emlékeztén mint jelenlévő szemszögén keresztül mutatja be, ezzel is közelít a fikciós elbeszélésből a valóság felé. Ezek a szintek nem hierarchikusan rendeződnek el, hanem ugyanabban a regénytérben különféle gondolatíságot, a képzelethez, az emlékekhez való viszonyulást próbálnak megvilágítani.

Összességében tehát a műben eltérő fénytörésekben mutatkozik meg a múlt és az emlékezet, több narrációban, több fikcióhoz és valósághoz, igazsághoz való viszonyt vázol fel Foer. A kölcsönös és többszöri határátlépések, s leginkább a

²² Paul RICOEUR, *A történelem és a fikció kereszteződése*, ford. JENEY Éva = UŐ, *Válogatott irodalom-elméleti tanulmányok*, ford. ANGYALOSI Gergely, BOGÁRDI SZABÓ István, JENEY Éva, LŐRINSZKY Ildikó, MISS Zoltán, VAJDA András, vál., szerk. és utószó SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Osiris, 1999, 357.

²³ FOER, *i. m.*, 351–358.

²⁴ RICOEUR, *A történelem és a fikció...*, *i. m.*, 364.

metanarráció jelenléte az egység érzetét keltheti, de tulajdonképpen a fejezetek, s a szerkesztés sem próbál efelé mutatni. A *Minden világgal* című regény több hagyományon keresztül, eltérő beszédmódokon, a fikcióról való differens elgondolásokon át megmutatja a megalkotottságot és a szándékos tördeltséget, megjelennek a megismerhetetlenség, a fikció és a valóság bonyolult viszonyai, a múlt felkutatásának és értelmezhetőségének problémái.

A MŰFORDÍTÁS EGY ÉRTELMEZÉSI KERETE*

A műfordítás-elemzés módszereinek tudományos megközelítései tágabb kontextusban a fordítástudomány, a nyelvfilozófia vagy a kognitív pszichológia örök s végérvényesen feloldhatatlannak tűnő problémáinak bizonyulnak, s talán a fordításelméletben használatos ekvivalencia-fogalmakkal célszerű megvilágítani azokat, mindenekelőtt pedig az *ekvivalencia* szó etimológiájával. A klasszikus latinban az *aequivaléo* 'ugyanannyit bír', 'ugyanannyit ér' jelentésű ige létezett, az ebből képzett *participium imperfectum activi* alak az *aequivalens*, melynek jelentése ekképp: 'ugyanannyit bíró/ erő', 'ugyanolyan hatást gyakorló/ kifejtő'.

Az értelmező itt rögvest problémába ütközik, hiszen hogyan lehetne például egy német szónak egy német nyelvi és kulturális közegben ugyanolyan jelentésköre és hatása, mint egy magyar szónak egy magyar nyelvi és kulturális kontextusban, ha nemcsak a nyelv mint olyan, de a kulturális beágyazottság is differens, és akkor még a blochi idiolektusokat,¹ a mindenkori percipiáló szubjektív látásmódját nem is érintettem. Abban az esetben is elkülönbözök a jelentés és a hatás, ha a forrásnyelvi és a célnyelvi szavak végső etimója azonos, például az angol nyelvű *house*, a német nyelvű *Haus* és a magyar nyelvű *ház* esetében. A felvázolt problémát Snell-Hornby tárja fel részletesen, amikor azt állapítja meg, hogy az ekvivalencia fogalma nem alkalmas arra, hogy a fordítástudomány központi kategóriája legyen. Véleménye szerint ráadásul kimondottan káros lehet, mert atomisztikus szemléletet sugall: azt a hazug illúziót kelti, hogy a nyelvek közt tiszta szimmetria van, és mindezzel el is tereli a figyelmet a fordítás igazi problémáiról.² Megjegy-

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú *Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program* című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Jelen tanulmány egy összefoglaló kivonata a *Szabó Lőrinc fordításai a német nyelvű klasszikus próza-irodalomból* című értekezés egyik fejezetének, így több elméleti alapvetés és azokat megvilágító példa is kimaradt az írásból.

¹ Bernard BLOCH, *A Set of Postulates for Phonemic Analysis*, Language, 1948/24, 7.

² Mary SNELL-HORNBY, *Übersetzen, Sprache, Kultur = Übersetzungswissenschaft – eine Neuorientierung*, hrsg. von Mary SNELL-HORNBY, Tübingen, Francke, 1986, 13–22. Vö. KLAUDY Kinga, *Fordítás I.: Bevezetés a fordítás elméletébe*, Bp., Scholastica, 1997, 103.

zendő, hogy Snell-Hornby mellett Paul Kußmaul, a szkoposz-elmélet³ egyik képviselője is polemizált az 1980-as években az ekvivalencia-fogalmakkal.⁴

Az említett példák leginkább a deskriptív nyelvészeti szempontú terminológián belül a formális ekvivalenciára hasonlítanak, pontosabban – Nida 1964-es definíciója alapján – egybeesnek vele: „[f]ormális ekvivalenciáról akkor beszélhetünk, ha a fordítás a lehető legnagyobb mértékben megőrzi a forrásnyelv formai sajátosságait.”⁵ Bár a meghatározás – a sarkos fogalmazást kerüendő – óvatosan fogalmaz a „formális megfelelés” kapcsán („a lehető legnagyobb mértékben”), mégis kitűnik belőle az a probléma, mely az ekvivalenciát „egyenértékűségnek” állítja be. A nyelvészeti leíró jellegű terminológia ez utóbbi értelmezésének elővigyázatos mivolta is határozottan implikálja, hogy a szorosan matematikai vagy logikai ekvivalencia-fogalmak és a fordítástudomány ekvivalencia-definíciói nem állnak egymással analóg viszonyban. Catford 1965-ös definíciója már nem annyira elővigyázatos: „[e]gy célnyelvi elem formális ekvivalenciájának feltétele, hogy a célnyelvi lexikai elem vagy grammatikai struktúra ugyanolyan helyet foglaljon el a célnyelv rendszerében[,] mint a forrásnyelvi grammatikai struktúra vagy lexikai egység foglalt el a forrásnyelv rendszerében.”⁶ Catford látszólag egzakt módon definiálja a formális ekvivalenciát, úgy, mintha egy logikai művelettel, matematikai képlettel tisztán leírható volna a forrásnyelvi és célnyelvi szöveg viszonya. Mintha a kapcsolatuk homogén kétváltozós relációként, minden veszteség vagy többlet nélküli, steril lenne („ugyanolyan helyet foglaljon el”), ez pedig – ahogyan az eddig megfogalmazottakból is látszik – nem tartható álláspont.

Mindeddig – ha csak implikáltan is – a *Linguistic Turn* alapvető szkepszise nyomán fogalmaztam, amely a nyelvet a valóság megragadásának transzparens médiumaként feltüntető elképzeléssel szemben alakult ki.⁷ Azt sem határoztam meg konkrétan, hogy mi a műfaja annak a szövegkorpusznak, amelyről az ekvivalencia-fogalmak ellentmondásos volta kapcsán beszéltem, s így kiderült, hogy a nem irodalmi szövegek (például tudományos, ismeretterjesztő vagy szakszövegek) fordításának esetében sem működőképesek, hanem problematikusak a fordításelmélet meghatározásai. A fordítástudományi irányzatok egyetértenek abban, hogy

³ A szkoposz-elmélet összefoglalását ld. Christiane NORD, *Textanalyse und Übersetzen: Theoretische Grundlagen, Methode und didaktische Anwendung einer übersetzungsrelevanten Textanalyse*, Tübingen, Julius Groos Verlag, 2009¹, 26–29.

⁴ Paul KUBMAUL, *Verstehen und Übersetzen: Ein Lehr- und Arbeitsbuch*, Tübingen, Narr Francke Attempto Verlag, 2010², 63. Vö. Uő, *Übersetzen als Entscheidungsprozess: Die Rolle der Fehleranalyse in der Übersetzungsdidaktik = Übersetzungswissenschaft – eine Neuorientierung*, Tübingen, Francke, 1986, 224.

⁵ KLAUDY, i. m., 194.

⁶ Uo.

⁷ Ld. *Grundbegriffe der Literaturtheorie*, hrsg. von Ansgar NÜNNING, Stuttgart–Weimar, J. B. Metzlerische Verlagsbuchhandlung, 2004, 147.

az irodalmi szövegek polivalenciája⁸ nagyobb, így azok fordításelemzése speciális eset.⁹ Az ekvivalencia-fogalmak meghaladása nélkül nemigen lehet beszélni a fordításelemzési diskurzusra: be kell látni, hogy nem nyelveket, hanem kultúrákat kell összehasonlítani.

Gadamer szerint az irodalmi szövegekben igazán *mondó* a szó (*Wort*). Ezek az eminens,¹⁰ eredeti és tulajdonképpeni értelemben vett szövegek,¹¹ melyeknek közös jellemzője, hogy asszociatív horizontjuk tágabb, poliszémiájuk is karakteresebb. Gadamer szerint „[n]em könnyű helyesen megragadni a szónak ezt az önprezen[ciáját]”,¹² márpedig a szó éppen itt, és csak itt, az „irodalmi szövegben nyeri el teljes önprezen[ciáját]”.¹³ Gadamer szövegezéséből kitűnik, hogy „az irodalmi szöveg saját státusszal rendelkezik” és hogy az „értelmevonatkozások szövevénye soha nem merül ki teljesen azokban a relációkban, amelyek a szavak föjelentései között állnak fenn.”¹⁴

A relativitás működtetésével – azt gondolom – feloldhatóvá válik az ekvivalencia-fogalmak paradoxitása. Minden leíró nyelvészeti ekvivalencia-definíció a forrásnyelvi variánst tekinti kiindulópontnak, s ehhez méri a célnyelvben kialakított szövegvariánst. Ám a probléma hermeneutikai szempontú megközelítésével megváltoztatható a nullpont, s érthetőbbé válik a fordítás, főképpen a műfordítás mechanizmusa. A forrásnyelvi és a célnyelvi szövegvariánsnak ugyanis létezik egy közös pontja, ha úgy tetszik, metszete, amely összeköti őket. Ez a „nyelven kívüli tartalom”,¹⁵ a *die Sache selbst*, a metanyelvi vagy metakommunikatív üzenet, a gadameri önprezencia,¹⁶ az Antal László-féle „denotátum”,¹⁷ a „harmadik nyelv”,¹⁸

⁸ *Uo.*, 213.

⁹ Ld. Itamar EVEN-ZOHAR, *A fordítás helye az irodalmi (több)rendszer elméletében*, ford. JANOVITS Enikő Mária = *Kettős megvilágítás: Fordításelemleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*, szerk. JÓZAN Ildikó, JENEY Éva, HAJDU Péter, Bp., Balassi, 2007 (Pont fordítva, 4), 218.

¹⁰ Vö. Hans Georg GADAMER, *Az „eminens” szöveg és igazsága*, ford. TALLÁR Ferenc = UŐ, *A szép aktualitása*, Bp., T-Twins, 1994, 188–202; Hans Georg GADAMER, *A szó igazságáról*, ford. POGRÁDY Judit = UŐ, *A szép aktualitása, i. m.*, 111–142; Hans Georg GADAMER, *Szöveg és interpretáció*, ford. HÉVIZI Ottó = *Szöveg és interpretáció*, szerk. BACSÓ Béla, Bp., Cserépfalvi, é. n., 17–43.

¹¹ GADAMER, *Szöveg és interpretáció, i. m.*, 33.

¹² *Uo.* Hévizi Ottó fordításában: önprezentáció. Ez azonban nem annyira szerencsés jelentésbeli megfeleltetője a *Selbstpräsenz* (’ön-jelenlét’) értelmének.

¹³ GADAMER, *Szöveg és interpretáció, i. m.*, 34.

¹⁴ *Uo.*

¹⁵ Ld. PAPP György, *A magyar fordítástudomány időszerű kérdései*, Hungarológiai Közlemények, 44(1980), 19–20.

¹⁶ GADAMER, *Szöveg és interpretáció, i. m.*, 33.

¹⁷ Antal László fogalomrendszerében a denotátum – véleményem szerint – éppen ezt a gondolati magot jelöli. Vö. ANTAL László, *A jelentés világa*, Bp., Magvető, 1978; László ANTAL, *Questions of Meaning*, Mouton, The Hague, 1964; László ANTAL, *Content, Meaning, and Understanding*, Mouton, The Hague, 1964. A denotáció fogalmának elméleti (logikai, szemantikai és szemiotikai) megközelítéseit összefoglalva ld. *Grundbegriffe der Literaturtheorie...*, i. m., 28.

a *tertium comparationis*,¹⁹ a mediális nyelv,²⁰ az „átfogóbb nyelv” vagy – ahogyan a továbbiakban nevezem – gondolati mag. A viszonyítási pont efelől nézve elmozdulni látszik: a forrásnyelvi szöveg mint értelmezési kiindulópont helyét egy felsőbb, absztraháltabb kategória veszi át. E kategória gondolkodási nullpontként jelentkezik a fordító számára, és alapul szolgálhat a fordítási folyamat során, azaz a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg koordinatív viszonyban állnak egymással, és azok mindig a gondolati magnak a reprezentációi:

Umberto Eco szerint is szükség van egyfajta „*tertium comparationis*ra, melyen keresztül az A nyelv kifejezésétől a B nyelv kifejezéséhez jutunk, eldöntve, hogy mindkettő megfelelője egy C metanyelvi [sic!] kifejezésnek. Ha e *tertium* létezne, maga a tökéletes nyelv volna. Ha pedig nem létezik, akkor a fordítói munka során csak posztuláljuk.”²² Nem elfelejthető, hogy éppen a forrásnyelvi szöveg által ismerszik fel a gondolati mag, tehát a fordítási tevékenység sorrendjét tekintve mégis ez szolgál kezdőpontként. Innen válik érthetővé az a már közhelyessé vált, műfordítóval szembeni elvárás, miszerint a jó közvetítőnek nemcsak a forrás- és célnyelv, de mindkét kultúra professzionistájának is lennie kell. Abszurditása abban nyilvánul meg, hogy a forrásnyelvi és célnyelvi szövmegfelelések fölrendelt entitása éppen egzakt szóban nem fejezhető ki egyértelműen. Ez az entitás – ha a differens olvasói percepció figyelembevételé miatt nem is invariáns, de – jelenlévő, pontosabban a műfordító mindig arra törekszik, hogy az legyen. Akkor is jelenlévő, ha a fordított produktumot a fordítanivaló produktummal a kulturális transzfer minőségi szintjén hasonlítjuk össze: ha a fordítás mechanizmusát, elveit vizsgáljuk, azt, hogy – schleiermacheri értelemben – a fordító a célnyelvi vagy a forrásnyelvi

¹⁸ Ld. Sherry SIMON, *Cultural and Textual Hybridity*, Across Languages and Cultures, 2001/2, 227–236.

¹⁹ Ld. Umberto ECO, *A tökéletes nyelv keresése*, ford. GÁL Judit, KELEMEN János, Bp., Atlantisz, 1998, 327.

²⁰ Ld. Jacques DERRIDA, *Bábel – térítők*, ford. FLAISZ Endre = *Kettős megvilágítás... i. m.*, 268–309.

²¹ Az ábra nyílirányai a fordítás mechanizmusát szemléltetik.

²² ECO, *i. m.*, 327.

kultúra érdekében fordít.²³ Ugyanis ez a fajta gondolati mag – ha minőségében a forrásnyelvi reprodukciótól különbözik is – a célnyelvi reprodukcióban ugyanúgy meg kell jelenjék. Az irodalmi szövegek fordítása, a műfordítás pedig kimondottan ilyennek mutatkozik,²⁴ ahol a szavak többretegűsége (*Vielstelligkeit*)²⁵ kifejezetten megnehezíti a műfordító feladatát.

Az előzőekben felvázolt gondolat a fordításelméletben nem reflexió nélküli: számos megközelítés közül három plauzibilis analógiát emelek ki, miközben többre csak utalok.

1.) Gideon Toury, a tel-avivi fordítóiskola megalapítójának célja, hogy az aktuális fordítói döntések mögött rejlő – talán szabályokba sosem rendezhető – működési rendszert feltárja. A fordítói döntések magyarázatát Toury – szerencsésen – nem a nyelvi rendszerek, hanem a kultúrák és irodalmi kánonok különbségeiben keresi, és a célnyelv felé próbálja fordítani a fordításkutatók figyelmét. A forrásnyelvi szövegnek való megfelelést adekvátságnak, a célnyelv követelményeinek való alkalmasságot megfelelésnek nevezi, ha pedig a célnyelvi olvasókra is tekintettel vagyunk, be kell vezetni az elfogadhatóság követelményét is.²⁶ Így az ekvivalencia-fogalmak mint a fordításelmélet központi kategóriái fokozatosan átadják a helyüket az imént említett *adequacy–appropriacy–acceptability* hármas kategóriájának.²⁷

2.) „[M]ennyiben szolgálhatja az értelem visszaadását épp a hűség? A szavak hű lefordítása szinte sosem adhatja vissza az eredeti mű értelmét”²⁸ – írja Walter Benjamin, aki már 1923-ban észlelte azt a problémát, melyet a nyelvészet egyes irányai az 1980-as években az ekvivalencia-fogalmak eltüntetésével igyekeztek feloldani. Benjamin a következő példával mintha ugyanarra a problémára térne ki, amelyet az elemzés elején a *ház–house–Haus* szavak differens kultúrákör és heterogén befogadás miatti elkülönülő jelentései kapcsán fogalmaztam meg: „meg

²³ Vö. Friedrich SCHLEIERMACHER, *A fordítás különféle módszereiről*, ford. DÖMÖTÖR Edit = *Kettős megvilágítás...*, i. m., 119–150.

²⁴ Gondoljunk például a köztudottan „hű” fordítóként aposztrofált Babits Mihály *Memento* című versfordítására, melynek képisége alapján eltér az „Es liegt der heiße Sommer” kezdetű *Buch der Lieder* című kötetbeli forrásnyelvi szövegétől. (Ld. Heinrich HEINE, *XLIX = Heinrich Heine: Historisch-Kritische Gesamtausgabe der Werke*, bearb. von Pierre GRAPPIN, Hamburg, Hoffmann und Campe, 1975, Bd. 1/1, 180.) Nem is csoda, hogy léteznek olyan Babits-kiadások, melyek Babits saját költeményeként tüntetik fel a verset. (Pl. BABITS Mihály, *Memento = Babits Mihály összegyűjtött versei*, szerk. BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1982², 519.)

²⁵ GADAMER, *Szöveg és interpretáció*, i. m., 35.

²⁶ KLAUDY, *Fordítás I...*, i. m., 103. Vö. GIDEON TOURY, *In Search of a Theory of Translation*, Tel-Aviv, The Porter Institute for Poetics and Semiotics, 1980.

²⁷ KLAUDY Kinga, *A fordítás elmélete és gyakorlata: angol/ német/ francia/ orosz fordítástechnikai példatárral*, Bp., Scholastica, 1994, 79. Az említett fordítóiskola tagjaként ugyancsak ki lehetne említeni Itamar Even-Zohar írásait.

²⁸ Walter BENJAMIN, *A műfordító feladata*, ford. TANDORI Dezső = *Kettős megvilágítás...*, i. m., 191.

kell különböztetnünk az elgondolt dolog és az elgondolás módjának intencióját. A „Brot” és a „pain” szóban ugyanazt gondoljuk, ám az elgondolás módja máris különbözik. Az elgondolás módja teszi ugyanis, hogy németek és franciák számára mást-mást jelentenek ezek a szavak”.²⁹ Mi több, Benjamin esszéje a fordítást akképpen határozza meg, mint ami új próbája – a maga tisztaságában soha meg nem ragadható – „rejtett tartalom” kinyilatkoztatásának: „a fordítás az, ami a művek örök továbbélésén és a nyelvek végtelen újjáéledésén kigyúlva, elvégzi mindig a nyelvek szent sarjadásának próbáját: mennyire jár közel rejtett tartalmuk a kinyilatkoztatáshoz”.³⁰ Úgy hiszem, ez a „rejtett tartalom” valódi szinonimája annak, amit eddig többnyire gondolati magnak neveztem, ráadásul Benjamin is szól a „nyelvekben elrejtett magról”,³¹ a kinyilatkoztatás pedig azon a soha hozzá nem férhető, hipotetikus, tiszta nyelven lenne elérhető, melyet „harmadik nyelvnek” (*tertium comparationis*) nevezek.

Benjamin esszéjének egy nem annyira artikuláltan kifejtett hasonlata ugyancsak idevágó: „[a]hogy [...] egy edény cserepeinek ahhoz, hogy összeilleszthetők legyenek, a legparányibb peremvonalrészletükkel is illeszkedniük kell egymás vonalához, ám azonosnak lenniök korántsem szükséges, így kell a fordításnak, az eredeti mű értelméhez való mindenképpen hasonulás helyett [...] olyképp alakulnia, hogy a kettő együtt, mint egyetlen edény töredéke, töredéke egyetlen nagyobb nyelvnek, jelenjék meg.”³² Itt a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg relációja jól láthatóan rokon azzal a viszonyal, melyet eddig megismertetni szándékoztam. Am e benjaminista felfogásban többletként ismerszik fel az a sajátság, mely a forrásnyelvet és a célnyelvet vagy egyszerre több célnyelvet egymás komplementerének tétel fel. Egymást kiegészíteni jönnek létre a fordítások, melyek nem egyenértékűek. Paul de Man is megjegyzi Benjamin-kritikájában, hogy az „eredetiben *folgen* áll és nem *gleich*en”.³³ Így a szerkezet metonimikus, az edénydarabok érintkeznek, de nem egyeznek meg, tehát a célnyelvi és forrásnyelvi szöveg nem állhat egymással ekvivalens viszonyban. Az „eredeti itt csak annyiban lényeges a számára, amennyiben fordítót és művét már fölmentette a közlendő dolog ügye, s rendezése alól. A fordítás területén is érvényes: *en arkhé én ho logosz*, kezdetben volt a Szó (das Wort).”³⁴ Benjamin e gondolatát ismételtem, amikor azt mondtam, hogy bár a forrásnyelvi szöveg – a fordítási tevékenység szempontjából – szükségszerűen kezdőpontként szolgál a fordító számára, de éppen egy magasabb értelemvonalatko-

²⁹ Uo.

³⁰ Uo., 188.

³¹ Uo.

³² Uo., 192.

³³ Paul DE MAN, *Walter Benjamin A műfordító feladata című írásáról*, ford. KIRÁLY Edit = *Kettős megvilágítás...*, i. m., 263.

³⁴ BENJAMIN, i. m., 192.

zás megvilágítása céljából, mely értelemvonatkozást (gondolati mag) a reprezentációk (forrásnyelvi és célnyelvi szöveg) nullpontjának neveztem, implikálva azt, hogy nemcsak a célnyelvi szöveg írójának, a fordítónak, de a forrásnyelvi szöveg szerzőjének is ez a bázisa.

Benjamin a fordításnak talán túlságosan is messianisztikus szerepet tulajdonít, amikor azt mondja, hogy „ami a nyelvnek alakulásában megmutatkozni, sőt, megteremtődni próbál, az a tiszta nyelv magva éppen. Míg azonban ez a mag, ha az életben rejtve és töredékesen is, de mégis jelenvalóan maga szimbolizált dolog, az alakzatokban csak szimbolizálóként lakik. Ama végső lényegiség, amely maga a tiszta nyelv, a nyelvekben csak a nyelvihez s változásaihoz kötődik, az alakzatokban a súlyos és idegen értelem terhét hordozza. Hogy ettől eloldozza, hogy a szimbolizálóból szimbolizáltat alakítson, hogy a tiszta nyelvet [...] visszanyerje: ez a fordítás hatalmas – és egyetlen – képessége.”³⁵ Véleménye szerint tehát a fordítás megoldhatja a forrásnyelvi szöveg „tisztátlanságának” a problémáját. Azt „a tiszta nyelvet, amely az idegen nyelvbe száműzetett, a maga nyelvének közegében megváltta, hogy a műben foglyul ejtettet az átköltés során megszabadítsa”³⁶ – Benjamin így nevezi meg az esszéje címében is jelzett műfordító feladatát. Ám megjegyzendő, ez a műfordító örökké elérhetetlen, de folyamatosan a felé törekvő feladata, hiszen a célnyelvi elemek értelemvonatkozásai is fertőztek. Ha nem azok lennének, akkor azt tételezem föl, hogy létezne az úgynevezett tiszta nyelv (*reine Sprache*), a *tertium comparationis*, a „harmadik nyelv”. Benjamin pedig föltételezi: „[e]bben a tiszta nyelvben, amely már nem gondol el s nem fejez ki semmit, hanem mint kifejezés nélküli és teremtő Szó azonos azzal, amit mindegyik nyelv elgondol, ebben a nyelvben végre minden közlés, minden értelem és minden intenció olyan szintre emelkedik, ahol elenyészik. És éppen innét igazolódik a fordítás szabadsága, mely újabb s magasabb rendű jogra irányul.”³⁷ Azaz kissé szélsőségesen parafrázálva: a műfordítások elemzésénél elvetendő a fordítási hűség minőségének a vizsgálata, melyeket a különböző ekvivalencia-fogalmakkal jelölt a fordításeméleti diskurzus: „a szabadság a tiszta nyelv kedvéért érvényesül a maga nyelvén.”³⁸

3.) Az utolsó megközelítés Antal Lászlótól, az amerikai strukturalista nyelvészektől egyik első magyar képviselőjétől származik, akinek denotáció-fogalma nem a klasszikus Hjelmslev-féle konnotáció–denotáció–szemiotikai modell viszonyában értelmezendő, hiszen nem zárja ki a nyelven kívüli szempontokat, éppen ellenkezőleg. Antal is szakít azzal a közhiedelemmel, amely a nyelvészeti központú fordítási

³⁵ *Uo.*, 193.

³⁶ *Uo.*, 193–194.

³⁷ *Uo.*, 193.

³⁸ *Uo.*

terminológiában ma is makacsul tartja magát, miszerint „az ekvivalencia kialakítása nyelvtől nyelvhez halad, azaz szót szóval, szerkezetet szerkezettel, mondatot mondattal vetünk össze.”³⁹ Antal három mélységi szintet különít el:

„A” nyelv jelei → „A” nyelvi jelentés → denotátumok (nyelven kívüli tartalom) → „B” nyelvi jelentés → „B” nyelv jelei⁴⁰

Látható, hogy Antal a fentebb említett gondolati magstruktúrát járja körül, és a nyelven kívüli tartalomban, a jeltárgyak és denotátumok síkján, egy harmadik mélységi szinten látja a megoldást. A definíció a denotátumot központi szerephez juttatva fogalmazza meg, hogy „[a] fordítás mint művelet nem más, mint [amikor] egy bizonyos nyelv jelentéseinek keresztül leírt denotátumot egy másik nyelv jelentéseinek keresztül írunk le”.⁴¹

Megjegyzendő, hogy több alkalommal szándékosan szélsőségesen fogalmaztam az ekvivalencia-fogalmak paradoxitása kapcsán, célom mégsem a deskriptív nyelvészeti terminológia teljes elvetése volt – hiszen annak használata a műfordítás-elemzés során is több szinten szükségszerű –, hanem e megkerülhetetlen probléma és egy értelmezési keret felvázolása.

³⁹ Vö. PAPP, *i. m.*, 18.

⁴⁰ *Uo.*, 19.

⁴¹ Uo. Hazai viszonylatban természetesen még ki lehetne emelni Albert Sándor, Józán Ildikó és Szegedy-Maszák Mihály ide vonatkozó alapvetéseit.